

IVO BOJANOVSKI

STARI GRAD MAGLAJ - ISTRAŽIVAČKI I KONZERVATORSKI RADOVI 1962. i 1963. g. -

Maglajski grad spada među veće i jače fortifikacijske objekte u dolini Bosne, a kako se oko grada vrlo rano razvilo i naselje, koje je s vremenom preraslo u centar župe i nahije, to je dovelo do toga da se ovaj grad-tvrđava srednjovjekovnog postanja održao u dosta dobrom stanju sve do danas, mijenjajući, naravno, formu i sadržaj prema promjenama u načinu ratovanja.

Grad je, prema strateškim uslovima vremena u kojem je nastao (najkasnije u XIV v.), podignut na vrletnoj i strmoj efuzivnoj magmatskoj stijeni, koja se snažno ističe nad desnom obalom Bosne. U kontrastu sa živopisnom okolinom, čitav arhitektonski ansambl, iako torzo, još i danas plijeni pažnju putnika koji prolaze ovim najfrekventnijim bosanskim putem (sl. 1).

Sl. 1 Stari grad Maglaj — nakon konzervacije, pogled sa sjeveroistoka. Uporediti i sl. 31 — zapadnu vizuru.

Sadašnji je izgled stari grad dobio u tursko doba, tek u XVIII stoljeću. Jedna gravira iz vremena vojnog pohoda Eugena Savojskog na Sarajevo (1697) pokazuje da je maglajska tvrđava imala (uglavnom) već tada sve one dijelove koji su se sačuvali do danas. Mada je u svome dugom životu od najmanje šest stoljeća proživio brojne manje i veće promjene, mada je prošao kroz više faza izgradnje, maglajski je kastrum u osnovi sačuvao svoje srednjovjekovno jezgro.

Maglaj¹ je u XIV i XV vijeku bio pravi srednjovjekovni burg,² sazdan — za ondašnje uslove — na dominantnom položaju, na visokoj oblongnoj stijeni, koja se strmo rušila prema koritu Bosne, dok je od pribrežnih brežuljaka Ozren-planine bila odvojena udolicom. Smješten tako na topografski snažnoj tački i srastao s plastikom terena, zaštićen od prirode, visokih bedema i još viših masivnih kula, grad je u vrijeme svoga najvećeg procvata pružao relativno snažnu zaštitu svojim gospodarima i braniteljima.

Držeći korak s vremenom, tj. prilagođujući se sve jačoj vatri topova, srednjovjekovni grad-dvorac sve više se pretvarao u tvrđavu novoga doba.

¹ Toponim Maglaj oslanja se na prirodnu pojavu što je ovdje na okuci rijeke magla česta, svakidašnja prirodna pojava. Toponomastika naših srednjovjekovnih gradova čisto je narodna, izvedena najčešće iz prirodnih karakteristika mjesta i grada (Sokol, Borač, Kamengrad, Ostrožac, itd.), a to, čini se, ukazuje da su naši obrambeni gradovi najvećim dijelom i osnovani u srednjem vijeku, dok su za starije gradove nazivi redovito poslavenjeni (Labin, Skradin, Solin, Norin, Klis, Senj, Sisak, itd.). Ime Maglaj, sa davno zastarjelim sufiksom, spada u red topografskih naziva staroga kova, kao što su Blagaj, Dubočaj, Ogaj i sl. Maglajski kastrum se već 1408. javlja pod tim imenom, što dokazuje da je taj toponim još stariji, a sigurno i sam obrambeni položaj (možda neki od onih »munitiones et castra« iz XIII v., Fermendžin, Acta Bosnae, Zagreb, 1892, 14). Jelić je (GZM 1898, str. 551) toponim Maglaj dovodio u vezu sa panonskim plemenom Mezeja — Maezaei — (Maizaioi kod Ptolomeja, Geograph. II, 5) što se ne može prihvatiti, ni sa lingvističkog ni topografskog gledišta.

² Ovdje se termin burg upotrebljava za srednjovjekovni grad (u užem smislu) kao tipični proizvod feudalizma. To je u isto vrijeme i stan i utvrda, zapravo utvrđeni stan feudalca, sa karakterističnom kulom — DONŽONOM, obično položen na teško pristupačnom mjestu, a razlikuje se od zamka (Schloss), koji je plemićka nezaštićena kuća, i od tvrđave (Festung) koja je čisto vojničkog karaktera, sr. H. DE CABOGA—STUBER, Kleine Burgenkunde, Bonn 1961, str. 11. Burg je indoevropska riječ, koja dolazi i u našim srednjovjekovnim spomenicima (vidi MAŽURANIC, Prinosi, s. v.), pa je kao takvu možemo upotrebljavati kao naučni termin, jer naš jezik gradom naziva različite sadržaje: castrum, burg, varoš, tvrđavu, zamac, pa i savremene veće aglomeracije. Srednjovjekovni grad je specifična građevina svoga vremena, pa stoga ostajemo kod termina burg. Vidi o tome V. HENEGER. Naše gradine i gradovi, Narodna starina, sv. 6, str. 259. Riječ burg uobičajena je u našim krajevima (i u narodnoj pjesmi) već od XIV v. Stoga je možemo s punim pravom upotrebljavati kao naučni termin za srednjovjekovni (feudalni) grad. Inače, o pojmu grada u srednjovjekovnoj Bosni v. ANĐELIĆ, Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni, GZM 1963, str. 186—188.

gubeći pri tome raniji strateški značaj. Ipak i dalje je služio svojoj svrsi, prvenstveno kao centar obrane unutarnje sigurnosti nahije, dok nije konačno 1878, izgubivši svaki vojnički značaj, napušten kao vojno-obrambeni anahronizam.

Prepušten zubu vremena, napušten od ljudi i bez stalnog nadzora, grad je nakon toga sve više propadao. Razorna snaga korijenja (makljen, brijest, dud, orah, bršljan i drugo drveće) rastakala je ionako već trule zidove. Kule bez krovova (oko 1901. vjetar je odnio krov sa sjeverne tzv. Kape-tanove kule, dok se za ostale i ne pamti kada je to bilo) sve su više propadale i obrušavale se zajedno sa bedemima rastočenim od vegetacije i atmosferilija (sl. 2 i 3).

Pretvarajući se tako u ruinu, grad je postao opasnost za naselje, koje se davno u prošlosti i razvilo pod njegovom zaštitom. Oronula tvrđava, koja je u svoje vrijeme uspješno branila imetak i živote građana koji su je služili³ postala je potencijalna opasnost za njih same i njihove kuće. Najteže je bila ugrožena mahala koja se smjestila neposredno pod istočnim bedemom (sl. 1). Bio je ugrožen i promet cestom Maglaj — Zavidovići, nad kojom kao da »visi« zapadni bedem. Grad je temeljitije popravljen još 1782, dok su svi kasniji zahvati bili skromni i parcijalni. Propadanje grada postalo je još intenzivnije otkad su ga 1878. napustili ljudi. Austrijanci su, doduše, vršili neke manje popravke. Njihov je rad npr. ona željezna traverza nad ulazom u kapi-kulu. Tada je popravljeno i stepenište prema ovoj kuli. Manje konzervatorske radove na južnoj kuli i na zidovima oko glavne kapije izvodio je i Zavod za zaštitu spomenika iz Sarajeva 1953. i 1954. godine.⁴ Sve su to bili zahvati ograničenog opsega, koji nisu zahvatili u sanaciju teže oštećenih zidnih masa.

Kada je konačno 1962. Zavod za zaštitu spomenika kulture SR BiH u saradnji sa SO Maglajem osigurao potrebna finansijska sredstva za globalno saniranje grada, stanje najvećeg dijela zidova bilo je kritično i prijeteće. Stoga su odmah 1962. organizovani obimni radovi kojima je bio cilj da se u prvoj fazi konzerviraju teže oštećeni objekti, što bi za početak omogućilo da se grad kao spomenik kulture prezentira javnosti i koristi kao rekreativni i turistički objekt. Vodeći računa i o kulturno-historijskim vrednotama grada, koji se kao historijski spomenik nalazi pod zaštitom države, trebalo je paralelno sa konzervacijom (i kao njezina osnova) ispitati kastelološku i historijsko-spomeničnu problematiku ovoga burga-tvrđave, o kojem narativni izvori daju škrte podatke, a i te srazmjerno kasno.

³ Sve službe na gradu bile su u tursko doba nasljedne i prelazile s oca na sina, brata ili bližega rođaka, KREŠEVLJAKOVIĆ, Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, »Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom«, II, Sarajevo, 1951, str. 126.

⁴ Prema Knjizi evidencije sredstava utrošenih za konzervacije nepokretnih spomenika kulture, koja se

Jedini spomen Maglaja u vrijeme bosanske samostalnosti nalazimo u povelji koju je ugarsko-hrvatski kralj Sigismund izdao 16. IX 1408. pod Maglajem (»sub castro nostro Maglay«), vjerojatno na povratku sa vojne protiv Tvrtka II⁵ Grad je vjerojatno zauzela ugarska vojska u toku rata koji pada u prvu polovinu septembra 1408, a koji je za Bosance završio katastrofom pod Doborom, gdje je Sigismund dao pogubiti preko stotinu bosanskih velikaša i plemića.⁶

Na Maglaj bi se mogao odnositi i jedan nešto stariji podatak iz povelje kralja Stjepana Ostoje Dubrovčanima od 15. I 1399. god. Ostoja se nalazio u Usori »va slavnoj vojsci na Lisnici« i tu dubro-

vodi u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR BiH, utrošeno je na Maglaju 1953. i 1954. svega 610.915. dinara.

⁵ MIHAHLIYI, Maramarosi diplomak a XIV es XV szazadbol, Maramaros-Sziget 1900, str. 156 (citirano po ŠIŠICU, Vjestnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arkiva, VI, Zagreb 1904, str. 135).

⁶ Po Šišićevu mišljenju bosanski poraz se dogodio negdje u srcu Bosne, južnije od Dobora i Maglaja, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1962, str. 221. Šišić je sklon da u ovu fazu ratovanja stavi i provalu srebreničkih kastelana Stjepana Gorazde i Nikole Siladija u Usoru, gdje su nakon opsade osvojili, inače nepoznati grad *Branič*, usp. ŠIŠIĆ, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb, 1902, str. 203, bilj. 215. Ruševine ovoga kaštela našao je Mazalić u Posavini, zapadnije od Šamca (usmeno saopćenje).

vačkim poklisarima predao »voljom pače i hotinjem vlastel i velemož kraljevstva ... zemlje od Kurila deri do Stona...⁷ »Kako Maglaj leži pokraj Liječnice, Vego smatra da se pod tim ima smatrati Maglaj.⁸ Teško je u slaboj svjetlosti izvora utvrditi o čemu se zapravo radi. Znamo da je još u oktobru 1398. Zigmundova vojska ratovala u Usori i da joj se suprostavio sam kralj Ostoja sa brojnim velikašima. Ostoja je ostao u Usori sve do kraja januara 1399, nakon čega se povratio u Sutjesku, gdje se oženio drugom ženom Kujavom.⁹ Ostoja se nalazio na Liješnici, koja utiče u Bosnu 1 km uzvodno od Maglaja, očito opsjedajući maglajski kastrum, koji je tada bio u rukama ugarskih vojnika.

Prema tome prvu pojavu Maglaja u svjetlu izvora imamo u vrijeme Sigismundovih intervencija nakon Đakovačkog sporazuma (1393), kada je ovaj bosanski grad, sudeći po škrtim vijestima, češće prelazio iz jedne u drugu ruku.^{9a}

⁷ MIKLOŠIĆ, Mon. serb, str. 233—235.

⁸ VEGO, Naselja bosanske srednjovjekovne države, s. v. Maglaj.

⁹ Već 5. februara Ostaja u svom dvoru u Sutjesci potvrđuje Dubrovčanima »sve i vsake povelje i zapisanja ... I povelju gospodina kralja Tvrtka«, MIKLOŠIĆ, o. c, str. 235—237. Usp. Napretkova Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, str. 378—379.

^{9a} Nije poznato ko su bili feudalni gospodari Maglajskog grada. Među bosanskom vlastelom, u povelji kojom je Tvrtko u Moištri 12. marta 1380. podijelio

Sl. 2 Pogled na zapadni dio dvorišta sa kapi-kulom prije konzervacije.

Turci su se prvi put pojavili u Usori 1415. godine. Možda je to bio i prvi susret Maglaja sa budućim gospodarima. Te su godine Turci kao saveznici Bosanaca ametom potukli ugarsko-slavonske čete negdje u blizini Doboja. Otada više nisu ni Sigismund ni njegovi nasljednici upadali u Bosnu, ali su to činili Turci. Oni su se ponovno pojavili u Usori već 1426, ali ne kao saveznici nego kao osvajači.¹⁰ Proći će, ipak još jedan ljudski vijek do pada Maglaja u njihove ruke.

U turskim izvorima XV stoljeća Maglaj se prvi puta spominje tek u defteru iz 1485. kao »nahija grada Maglaja« (NAHIYEI KALEI MAGLAY), što znači da je već tada bila formirana Maglajska nahija. U istom defteru spominje se i selo Maglaj sa 32 porodice vlaha »koji dolaze izvana i tu se nastanjuju«.¹¹ I kasnije se još dugo Maglajska i Ozrenska nahija u defterima nazivaju vlaškim nahijama.¹² Kako je došlo do toga?

Kada je 1463. propalo bosansko kraljevstvo, a kralj Matija Korvin formirao obrambenu liniju od Beograda do Jajca (1464), između ugarskog

Hrvoji Vukčiću dostojanstvo velikog vojvode bosanskog, potpisan je kao svjedok: »Od Usora knez Dobrosav Divošević z bratiom«, THALLOCY. Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski GZM 1897, str. 183–192, sa fotoreprodukcijom listine; ŠURMIN, Acta croat. I, str. 91–93. Isti ovaj Dobrosav Divošević potpisan je kao svjedok i na listini Stjepana Dabiše Dubrovčanima od 17. jula 1392. ŠUMRIN, o. c. str. 430–431; MIKLOŠIĆ, Mon. Serb. 220–222. U ovoj istoj povelji navodi se kao svjedok i usorski vojvoda Vlatko (Hranić). Sokol u Usori (1449) bio je grad kneza Radivoja, sina kralja Ostoje. U feudalno doba kralj je u stvari vrhovni gospodar gradova. On ih može pokloniti ili oduzeti.

¹⁰ Dipl. ragus, 317–319. O turskim provalama u Bosnu pisali su Dubrovčani Sigismundu 6. VIII 1426. pismo iz kojega se vidi da su Turci te godine dva puta pljačkali Usoru i Srebrenik. Usp. DINIĆ, Srebrenik kraj Srebrenice, u Glasu Srpske kralj, akademije CLXI, Beograd, 1934, str. 194; Napretkova povijest, str. 471–472.

¹¹ ŠABANOVIĆ, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, str. 150.

¹² Ozrenska nahija spominje se od 1516. do 1574, kada je vjerojatno bila priključena Maglajskoj nahiji, usp. ŠABANOVIĆ, o. c, str. 150. — Centar ove nahije mogao je biti u malom gradu čije se ruševine i danas dobro vide u Trbuku, na kupastom brežuljku iznad desne obale Bosne, kraj željezničke stanice. O gradu se ništa ne zna. U narodu je poznat pod imenom *Gradić*. Sastoji se od trapezoidne kule (cca 5x6 m) i bedema kružnog oblika sa jarkom na sjevernoj strani, sa koje se ulazilo u kaštel. Grad je vješto izgrađen na stijeni. Sačuvali su se prizemni zidovi kule i bedema na dužini od 30 m. Zidovi kule su naknadno pojačavani. Kastel je dominirao kanjonom Bosne kod Trbuka i skelom (»brod«) koja i danas ispod grada prevozi preko Bosne. Grad je sigurno iz srednjeg vijeka, ali nije identificiran. Ovdje se daju i prvi podaci o njegovom izgledu. Jedino ga spominje Božić u svom opisu Bosne iz 1795. (»auf einer Felsenkupe liegenden ruinirten Schloss Terbu«, po čemu bi se moglo zaključiti da je tada bio još doista dobro sačuvan). Možda bi se ovdje mogao locirati Brodar, jedan od dva grada (Brodar i Susjed) što ih je podigao Hrvoje početkom XV vijeka u vrijeme borbi sa Sigismundom (usp. ŠIŠIĆ, Hrvoje, str. 221, bilj. 61).

i turskog posjeda u sjevernoj Bosni ostao je široki prostor »ničije zemlje«. U defteru iz 1468, najstarijem koji je dosad poznat, navodi se Vranduk kao najsjeverniji grad u Vilajetu Kralj, a nepunih 20 godina kasnije, u defteru iz 1485, imamo već prvi spomen Maglajskoj nahiji (sa gradom i selom), i sa 90 popisanih vlaških porodica.¹³

Iz izvora se ne vidi kad je Maglaj došao u turske ruke, ali se to na osnovu događaja koji su vezani za ove krajeve ipak može prilično sigurno odrediti.

Poslije neuspjeha sultana Mehmeda II el Fatiha pod Jajcem 1464. godine, Turci su u »ničijoj zemlji« formirali malu tampon-državu koju su predali na upravu renegatu Matiji, članu dinastije Kotromanića.¹⁴ U situaciji koja je za njih bila u Bosni vrlo teška, naročito nakon poraza pod Jajcem, Turci su se nadali da će time predobiti narod protiv ugarskih nastojanja. Prema najnovijim istraživanjima dr Hazima Šabanovića, oblast »bosanskog kralja« sterala se od Lašve na sjever do područja ugarskih banovina, a sastojala se od šest gradova i njihovih područja. Rezidencija kraljeva bila je po svoj prilici u Vranduku.¹⁵

Na žalost, izvori ne navode imena ovih gradova (a ni njihovih župa), ali sudeći po već poznatim činjenicama, među njima je pored Travnika,¹⁶ bio i Maglaj. Naime, grad se nigdje u izvorima ne spominje kao ugarski posjed, a prije 1485. ni među turskim posjedima.

Kad im eksperimenat sa »bosanskim kraljem« (koji je kod Bosanaca imao stvoriti iluziju da se obnavlja bosanska država i »stara uprava«) nije donio očekivane koristi, Turci su oko 1476. učinili kraj ovoj minijaturnoj »državi« (1465–1476), a njezin teritorij uskoro pripojili Bosanskom sandžaku.¹⁷ Tada je, vjerojatno nešto prije 1485, zapravo između 1476. i 1485, kada se prvi put spo-

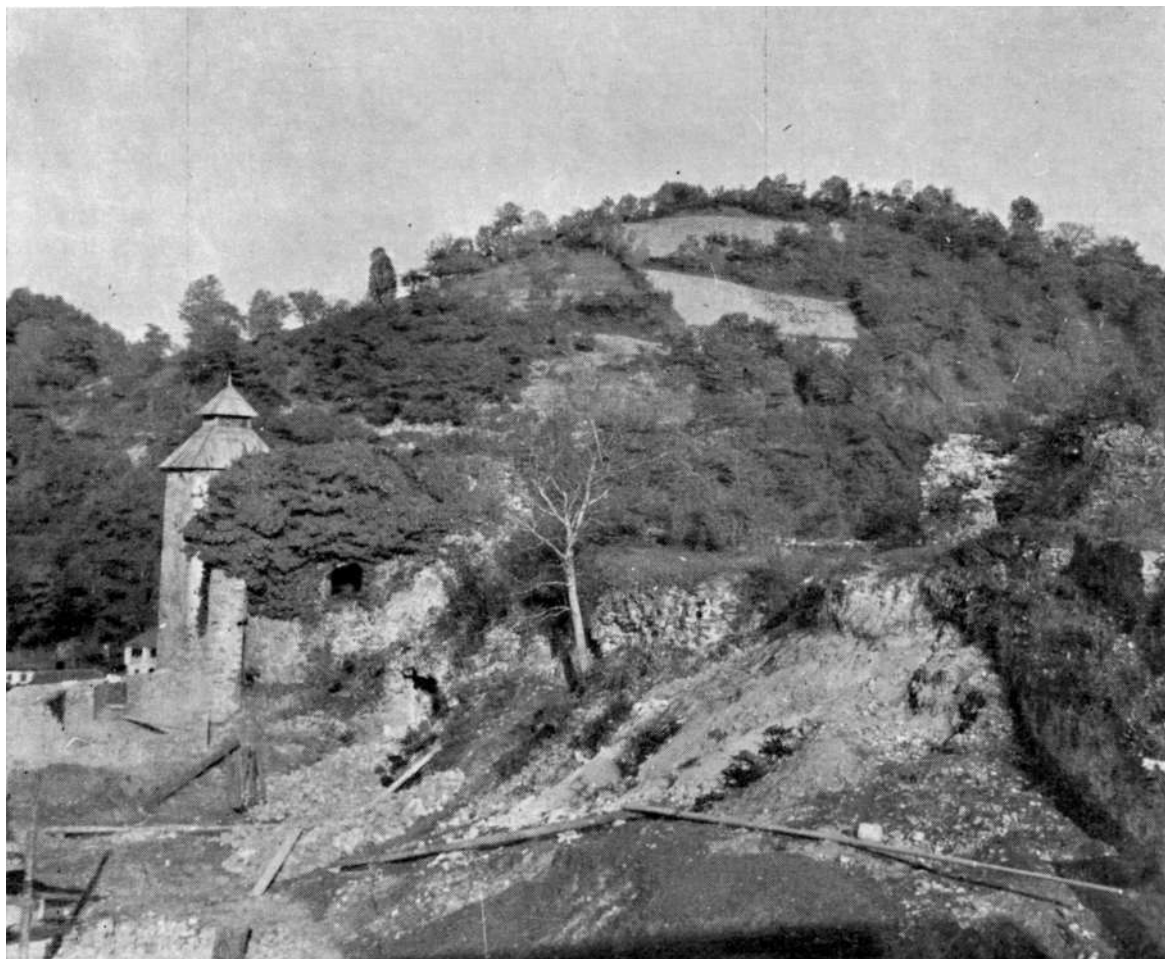
¹³ ŠABANOVIĆ, ibidem. To znači da se vilajet Kraljeva Zemlja, kao teritorijalna jedinica Bosanskog sandžaka u vremenu od 1469. do 1485. godine protegao do ispod Maglaja (usp. ŠABANOVIĆ, o. c, str. 119).

¹⁴ KLAJČ, Povijest Hrvata H, sv. 3, Zagreb, 1904, str. 64; THALLOCY-ŠUFFLAY, Povijest Jajca 1450–1527, Zagreb, 1916, str. 98; ŠABANOVIĆ, o. c, str. 48 i 49. Ova se oblast sterala od Lašve na sjever do područja Jajačke i Srebreničke banovine. Kralj je tu imao »svoju vlastelu i ekonomski imunitet na svome području, tako da u njegovoj oblasti nije bilo dvovlašća, niti su tu djelovale ikakve druge turske vlasti« (Šabanović, ibidem).

¹⁵ ŠABANOVIĆ, o. c, str. 119, gdje se doslovno kaže: »Na osnovu činjenica koje pružaju najstariji turski popisi, a u vezi sa poznatim činjenicama, može se zaključiti da se na tome prostoru, između Vranduka, Travnika i Maglaja nalazilo »obnovljeno Kraljevsko bosansko«.

¹⁶ KREŠEVLJAKOVIĆ, Travnik u prošlosti 1464–1887, Travnik, 1961 str. 9.

¹⁷ ŠABANOVIĆ, o. c, str. 49. Otprilike u isto vrijeme pao je u turske ruke i Tešanj, a ne 1520, kako se to ranije mislilo, »jer se a taj kastel 1489. godine nalazio u turskoj vlasti zajedno sa Maglajom i Žepčom« (usp. Šabanović, o. c, str. 150).

Sl. 3 Objekti uz istočni bedem — prije konzerviranja.
Vide se teško oštećeni objekti donžona (u sredini)
i kazamata (lijevo).

minje, formirana Maglajska nahija sa sjedištenu u utvrđenom gradu Maglaju.

Da je Maglaj već tada bio tursko pogranično utvrđenje, vidi se i iz toga što su Turci ovdje odmah kolonizirali vlahe, praksa koja nam je i inače dobro poznata iz turskih izvora.¹⁸ Zadaća vlaha bila je da pod upravom svojih knezova čuvaju pogranične turske oblasti i izložena mjesta i kao konjanici da ratuju uz muslimane. Iz katastarskog popisa od 1489. vidi se da je Maglaj, zajedno sa Žepčom i Tešnjom, i dalje ostao u turskoj vlasti i da su ih »držali. .. vlasi koji su pripadali carskom hasu«.¹⁹

¹⁸ ĐURĐEV, Nešto o vlaškim starješinama pod turskom upravom, GZM 1940, str. 52 i 59.

¹⁹ ŠABANOVIĆ, o. c. str. 150. Na žalost, ne raspolazemo popisima iz ovoga doba iz kojih bi se vidio sastav posade maglajskog grada, ali se na osnovu uobičajene turske prakse mora suponorati da su jedan dio posade već tada sačinjavali turski graničari — alufedžije. Usp. ADEM HANDŽIĆ, — Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka u Godišnjaku Društva istoričara BiH, god. XIII, Sarajevo, 1963, str. 322 i 323. — Međutim, ne treba potpuno isključiti mogućnost da

Prvi diplomatski dokumenat kojim se Maglaj priznaje Turskoj jeste ugovor o primirju između Ugarske i Turske od 20. VIII 1503, kojim se u stvari po načelu status quo ante objema stranama priznaje ono što su već od ranije držale.²⁰

Padom Srebrnika u turske ruke (1512) probijena je obrambena linija Matije Korvina iz 1464, a ugar-

su izvjesna granična područja ponekad ostajala pusta za izvjesno vrijeme, izvan redovite turske administracije, odnosno da su takva područja neko vrijeme držali samo vlasi u turskoj službi. Ovdje navodim primjer grada" Ripča koji su Turci povjerili na čuvanje vlasima (1591), LOPAŠIĆ, Bihać i bihaćka krajina, Zagreb, 1943, str. 215. O uticaju vlaških vojvoda još tridesetih godina 16. v. rječito govori poznato pismo Ferdinanda Habsburškog Žarku od Maglaja i Jurašinu od Žepča (1529), IVIĆ, oc. str. 12—13; KREŠEVLJAKOVIĆ, N. S. I., str. 20 (cit. u br. 22).

²⁰ Tekst ugovora kod HAMMERA, Geschichte des Osmanisches Reiches II. Pest 1828, str. 618. Usp. KLAJČ, o, c, str. 220 i THALLOCHY-SUFFLAY, o, c, str. 150. Ovim događajem se ranije obično i počinjala povijest Maglaja (vidi n. pr. KREŠEVLJAKOVIĆ, Stari bosanski gradovi, Naše starine I. Sarajevo 1953, str. 20). Mi smo na osnovu podataka dra Šabanovića i drugih poznatih činjenica pokušali da rekonstruiramo prošlost maglajskog kaštela od poč. XV vijeka.

ska vojska uskoro sasvim potisnuta iz Bosne. Od toga časa (nešto prije 1528) Maglaj ostaje tvrđava u dubokoj turskoj pozadini.

Najznačajnije razdoblje u životu maglajskog grada svakako je XV stoljeće, a to mutatis mutandis vrijedi i za ostale naše gradove koji su nadživjeti revoluciju u ratovanju koju je donijela pojava topova. Već krajem XIV vijeka došlo je i u našim krajevima do potpune prevlasti vatrenog oružja.²¹ U isto vrijeme sve više je jačao i turski pritisak. Ni jedno ni drugo nije moglo ostati bez značajnijih posljedica i za razvoj gradova. Neprekidni ratovi između vlastele ubrzali su još više proces jačanja gradova. Da se održe i da ojačaju svoju moć, morali su — kao što je već poznato — feudalni gospodari (vladari i vlastela) obranu svojih gradova prilagoditi novim uslovima ratne tehnike i strategije.

Kako su se i u kojoj mjeri ove promjene odrazile na Maglaju? Kako se burg prilagodio novim potrebama? Odgovor na ova i slična pitanja, u oskudici narativnih izvora, mogla su dati samo sistematska kastelološka i arheološka ispitivanja grada i njegove arhitekture. Ona su nas trebala dovesti do samog početka grada, koji je, ako prosuđujemo po njegovom položaju, morao nastati prije pronalaska vatrenog oružja, negdje u XIII vijeku. Položaj grada bio je dominantan dok su glavno oružje bile strijele, ali kada su strijele zamijenili topovi, susjedni viši brežuljci postadoše bastioni za napad na sam grad.

Rezultati arheoloških ispitivanja

Arheološka iskopavanja na maglajskom gradu nisu ranije vršena. Sačuvao nam se samo jedan kraći kastelološki opis grada od Truhelke.²² Stoga

²¹ U Dubrovniku se vatreno oružje prvi put spominje 1351 (Div. Canc. 17, f. 8v), a već 1378. Dubrovnik je bio naoružan većim brojem bombardi (Mon. Rag. IV, str. 166). Od susjednih zemalja Bosna je prva počela upotrebljavati vatreno oružje. Godine 1378. darivaju Dubrovčani Tvrtku jednu bombardu (Mon. Rag. IV, str. 165). Tvrtko je i od Venecije dobio jedan top (falconius) 1383. godine (Ljubić, Listine IV, 195). Više vijesti o upotrebi vatrenog oružja u Bosni imamo iz početka XV st. U to vrijeme Dubrovčani češće šalju oružje i barut bosanskim velikašima Hrvoji, Sandalju, Petru Pavloviću i dr. U drugoj četvrtini XV st. kuju se već topovi i u Bosni. G. 1450. u Bosni se kuje za Dubrovnik bombardu najvećeg kalibra. — O pojavi i upotrebi vatrenog oružja u srednjem vijeku kod nas isp. TRUHELKA, GZM 1914, str. 244, i dalje DINIĆ, Prilozi za istoriju vatrenog oružja u Dubrovniku i susjednim zemljama, »Glas« Srpske kralj. akademije CLXI, str. 57—97; ČURČIĆ, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, GZM 1943, str. 21 — 225; BERITIĆ, Dubrovačka artiljerija, Beograd, 1960; DEROKO, Najstarije vatreno oružje u srednjovekovnoj Srbiji, »Glas« SANU CCXLVI, Beograd, 1961, str. 15—50; ŠKRIVANIĆ, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd, 1957.

²² Naši gradovi, Sarajevo, 1904, str. 80 — 84. Ostala literatura: IVIĆ, Spomenici Srba u Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji I, Novi Sad, 1910, str. 12 — 13; KREŠEVLJKOVIĆ, Maglaj, Kalendar Narodna Uzdani-ca III, Sarajevo, 1935, str. 142 — 145 i Prilozi povijesti

se osnovni zadatak naših istraživanja sastojao u slijedećem:

1. da se iskopavanjem dobiju svi elementi srednjovjekovne i kasnije¹, turske arhitekture na gradu, kako bi se ostvarila što autentičnija i historijski vjernija konzervacija, a ujedno dobio pregled arhitekture u razvoju grada;

2. da se odrede elementi za hronologiju srednjovjekovnog grada, o kojemu izvori pružaju malo podataka, a i te kasno;

3. da se utvrde kulturne epohe koje su se na ovom položaju smjenjivale u toku vremena.

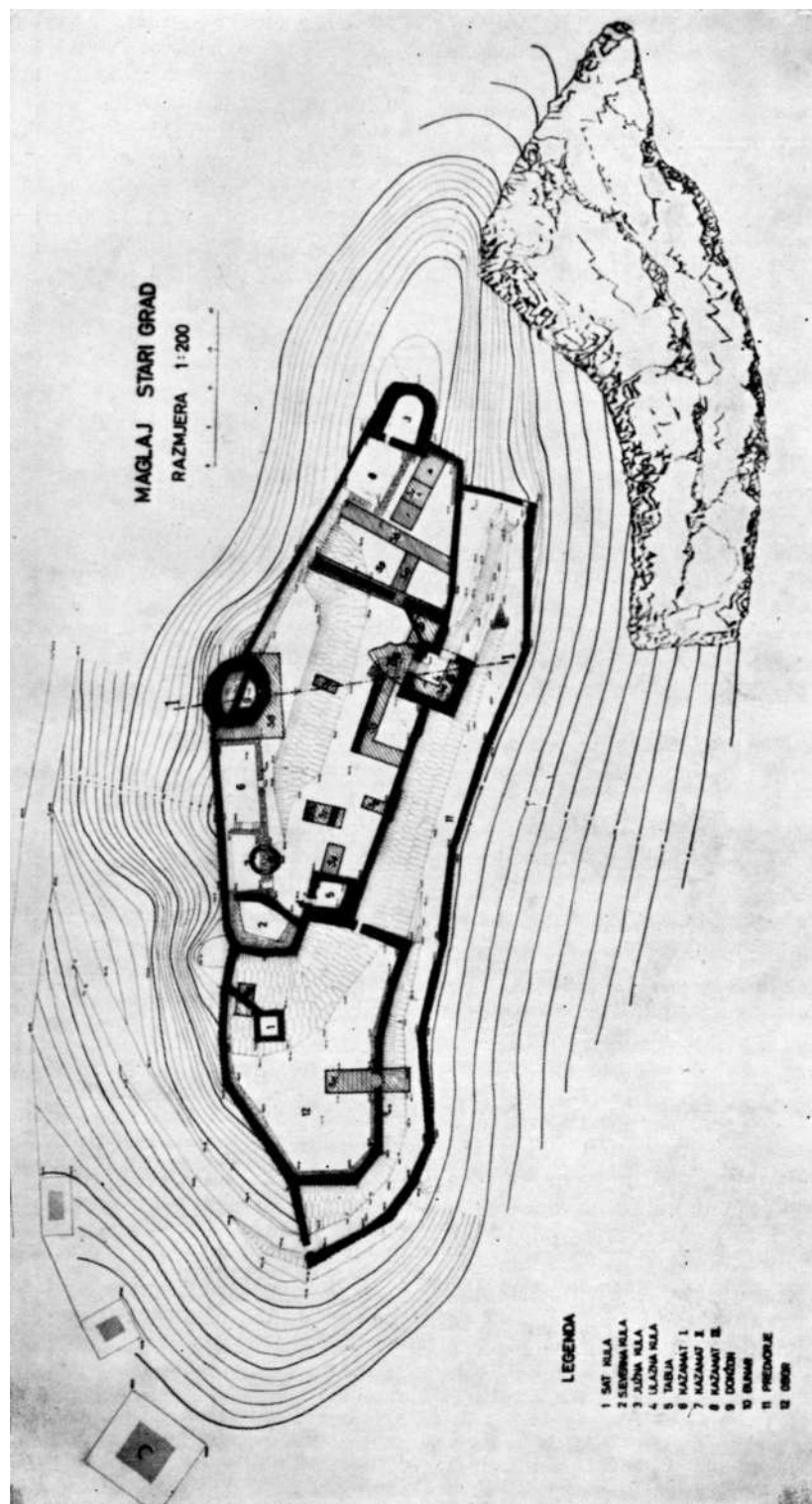
Sistematska istraživanja zahvatila su uglavnom dvorište grada, koje je od najstarijih vremena bilo jezgro kastruma. U toku dvogodišnjih radova istraženi su nizom manjih i većih sondi svi dijelovi srednjovjekovnog burga²³ (sl. 4).

Iskopavanjem se nije mogao utvrditi kontinuitet od rimskih ili čak prethistorijskih vremena. Ako je na ovom položaju i postojala ilirska gradina,²⁴ ili

bosanskih gradova pod turskom upravom (Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom II, Sarajevo, 1951), str. 115—194. ISTI, Maglaj, u Našim starinama I, str. 20. Od izvora vidi *Bodenstein*, GZM 1908, str. 95 i d, zatim Kodeks Orijentalne zbirke JAZU 1420, f. 56a, Manuscripta turcica Orijentalnog instituta u Sarajevu i defteri koje je koristio Šabanović u cit. djelu na str. 55, 119, 149, 150, 184, 185, 230, 233 i 234.

²³ BOJANOVSKI, Arheološka iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Maglaju, Arheološki pregled 4, Beograd, 1962, str. 260—263. i Prethodni izvještaji o arheološkim iskopavanjima na starom gradu Maglaju, Arheološki pregled 5, Beograd, 1963, str. 137—140.

²⁴ Brojni su se burgovi razvili na mjestima prethistorijskih gradina (Bobovac, Borač, Vratar, Sokolac na Plivi, itd.). Mnoge su gradine korištene u obrambene svrhe i u srednjem vijeku (Vitani na Glasincu, Loznik iznad Prače, itd.). Sudeći po novijim istraživanjima, srednjovjekovni grad se i razvio iz prethistorijskih gradina (odnosno gradišta srednjeg vijeka). Što se tiče arhitekture burga (uzevši u cjelini), ona se u osnovnom poklapa sa arhitekturom gradina. Uticaj rimske obrambene arhitekture u srednjoevropskom prostoru, ograničen je na pojedinosti i na tehniku, jer zidovi sa malterom dolaze u te krajeve tek s Rimljanima. — Time smo se već dotakli teorije o postanku srednjovjekovnog grada. Ispitivanja prethistorijskih gradina u oblasti Bozena (Bolzano) u Tirolu pokazala su da je već tada kula igrala važnu ulogu i da osnove gradina na vlas sliče srednjovjekovnim burgovima (usp. INNEREBNIER, Schlern, 1933, 1934 i 1935). Iako ovaj problem nije još do kraja istražen (kod nas je samo načeto — ali se i bez iskopavanja na mnogim gradinama primjećuju tzv. obrambeni (limitni) tumuli od nasute zemlje i kamena, a treba sunonirati i postojanje drvenih kula), sa sigurnošću se može uzeti da obje Schuchhardtove osnovne forme grada, indoevropski »Volksburg« (= Rinburg) i mediteranski »Herrenburg« (= Turmburg) dolaze već u prethistorijsko vrijeme, ne samo jedna uz drugu, nego i pomiješane u raznim varijantama (usp. SCHUCHHARDT, Die Burg im Wandel der Weltgeschichte, Wildpark-Potsdam, 1931; Ursprung und Wanderung des Wohnturms, Sitz. Ber. der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil — hist. Klasse 1929, XXIII i Die Zweiteilung des europäischen Burgenwesens, Forschungen und Fortschritte 1937, br. 16). Rimski uticaj (vjerojatno posredstvom Bizanta) karakterističan je za romaniku, i to više u pojedinostima, a posebno u tehnici zidanja, dok su se

Sl. 4 Plan iskopenih sonde u toku arheološkog iskapanja.

neko ranoslavensko gradište VIII do XII stoljeća, njihove su tragove zatrla kasnija zdanja, izvedena na starom substratu ali u mnogo solidnijoj tehnici. Najstariji otkopani ostaci pripadaju srednjovjekovnom kastrumu, onom koji se spominje u Sigismundovoj povelji od 1408. godine. To je već sasvim razvijeni tip srednjovjekovnog grada-burga.

Arheološka iskopavanja dala su ovu stratigrafsku sliku: ispod sloja humusa (debljine do 25 cm) nalazi se relativno debeli sloj nasipa koji u odnosu na kosinu terena varira između 0,75 do 1,00 m debljine (sl. 5). Za datiranje ovog sloja odlučan je nalaz turske gledišane keramike i novca na dubini od 0,90 m. Tek ispod sloja nasipa dolazi srednjovjekovni kulturni sloj sa mnogobrojnim fragmentima tipične slavenske keramike, mrko-sive boje i grube fakture. Debljina ovog sloja iznosi u zapadnom dijelu dvorišta (sonda I) oko 1 m. U njemu su se jasno mogli izdvojiti i pojedini stratumi. U najgornjem, prelaznom stratumu otkopani su ostaci ognjišta od kamenih ploča sa tragovima gara i zapečene zemlje, slavenske keramike i kostiju. Drugi međusloj, od 1,15 do 1,55 m, nosilac je nekog štuta koji se sastoji od zemlje pjeskuše i lomljenog pritesanog kamena sa tragovima maltera, a potiče od neke srednjovjekovne građevine koja je stajala u ovom dijelu (palas?). Najdonji stratum slavenskog sadržaja, koji se oslanja na zdravicu, na dubini od cca 2,00 m, sačinjava vrlo tamni kulturni sloj, bogat kostima i fragmentima keramike.

Sličnu stratigrafsku sliku dale su i sonde II, IV i V u dvorištu grada. Slavenski keramički materijal i drugi srednjovjekovni pokretni nalazi javljaju se tek ispod turskog nasipa. U kapi-kuli je nasuti sloj dublji. Svugdje se u nasipu javlja mlađi, turski materijal sa karakterističnom gledišanom keramikom, najčešće zelene boje, i turskom numizmatikom u gornjim slojevima nasipa. To dokazuje da je nivo dvorišta srednjovjekovnog grada bio niži i da su ga podigli tek Turci materijalom donesenim sa strane (tako je u kapi-kuli otkopan i sasvim sterilan sloj nasipa) i od ostataka porušenih dijelova srednjovjekovnog burga. Ovo su potvrdili i drugi elementi dobijeni iskopavanjem. Tako je npr. u dvorištu pred kapi-kulom otkopana stara originalna kaldrma na dubini od nešto više od 1 m, a u sondi VII na dubini od 0,62 m što predstavlja niveletu srednjovjekovnog dvorišta (sl. 4a).

osnovni oblici (kula i bedemi) organski razvijali iz prethistorijskih osnova. Značajnije novine u gradnji gradova pridonijeli su tek Krstaški ratovi. Teorije o postanku burga, primijenjene na tirolski prostor, vidi kod Josefa WEINGARTNER-a, Tiroler Burgenkunde, str. 90—100. Primijenjeno na naše prilike (koje su dosta slične tirolskim) može se reći da su se i naši burgovi (pa i Maglaj) razvili najvećim dijelom iz autohtonih utvrđenja ranijeg vremena. Na njihov daljnji razvoj u klasično doba burgova (tzv. Burgenzeit) snažno utiču dva kulturna kruga, Bizant i susjedne austrijske zemlje. Ti se uticaji ukrštavaju baš na području Bosne.

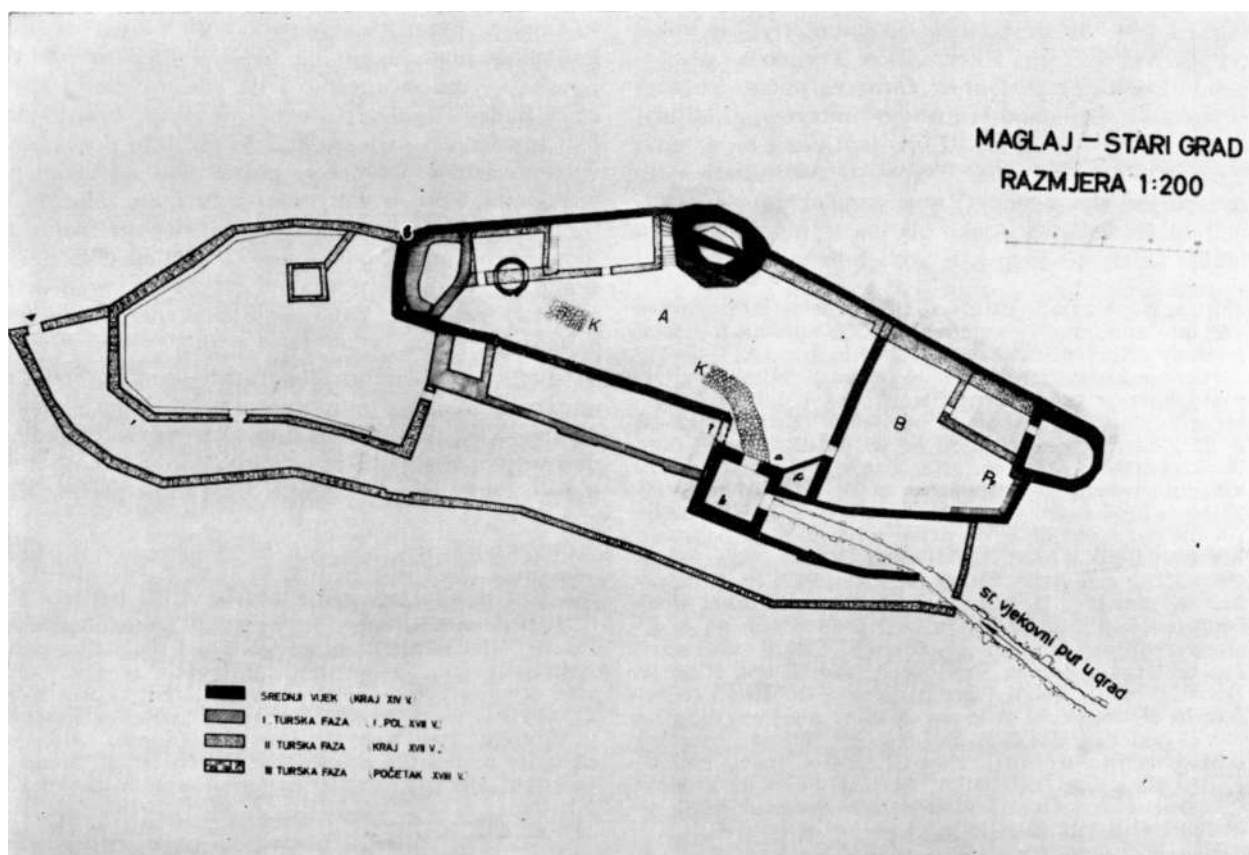
Kastelološka problematika

Za studij razvoja gradske arhitekture posebno su zanimljivi i značajni rezultati iskopavanja u sondama V, VII i IX. Tako je u sondi V otkopan na dubini od 2 m ostatak ranijeg zapadnog bedema. Sačuvani su ostaci unutarnjeg lica zida do visine od 25 do 35 cm, u dužini od nekih 8 m sa prekidom od 1,5 m. (sl. 4, 4^a i 5) Zid je bio porušen i gotovo iskrčen, a materijal upotrijebljen za gradnju novog zapadnog podzida. Trag stare malternice na dubini od oko 90 cm pokazuje da je pomjeranje zapadnog bedema izvršeno u isto vrijeme ili nešto ranije kad i nasipanje dvorišta. Jedan dio ovoga bedema sačuvao se i uz sjevernu kulu (sl. 28 i 29). Visina mu je još i danas oko 8 m. Ostaci ovoga bedema otkopani su i u sondi VII i potpuno se uklapaju u osnovu srednjovjekovnog perimetra, čija debljina iznosi samo 0,85 m²⁵ (sl. 4a).

Južni dio srednjovjekovnog dvorišta, zajedno sa južnom kulom i možda stanbenim objektom pored nje (palas), bio je od dvorišta odvojen pregradnim bedemom, širine 0,90 m. Zid je na cijeloj svojoj dužini od istočnog do zapadnog bedema otkopan u sondi IX. To odvojeno, unutarnje dvorište — na nešto višem nivou vjerojatno je služilo za stan vlastelina ili zapovjednika grada. Tako bi se mogao objasniti onaj šut u drugom stratumu sonde I²⁶. U ranije vrijeme burgovi nisu imali jače utvrđene ulazne kule, pa je ovakav zid možda ujedno služio i za neposrednu zaštitu stambenog dijela. Ova diferencijacija gradskih prostora — stambenog i čisto obrambenog — odražava puno prisustvo gotike. Analogija za ovu specifičnost nalazimo i u drugim gradovima i kod nas (Ključ i

²⁵ Debljina bedema srednjovjekovnih gradova, u temeljima veća, a prema vrhu sve tanja, kreće se između 1 i 2 m, koliko je potrebno da izdrži udarce ratnih sprava. Na Maglaju je 0,85 m. Zato su bedemi vrlo visoki, od 8 do 12 m (na Maglaju preko 10 m) da se neprijatelj ne bi uz pomoć ljestava prebacio u grad. Bedemi su na vrhu imali kruništa za strijelce i drvene hodnike za kretanja unaokolo no bedemu. Na Maglaju se nisu sačuvali tragovi kruništa, osim kamenog stepeništa uz jugozapadni dio bedema. Usp. TRUHELKA, Naši gradovi, str. 7; WEINGARTNER, o. c, str. 118; Herbert de CABOGA-STUBER, Kleine Burgenkunde, Bonn, 1961, str. 34.

²⁶ U Hrvatskoj i Slavoniji mnogi su gradovi imali stambeni objekat (konak ili niža), ali su vremenom uništeni (usp. SZABO, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1920, str. 23). Svi su uslovi za to postojali i na Maglaju. Od bosanskih gradova (koji još nisu istraženi) poznato je da je, osim kraljevskog grada Bobovca, takav objekat imao i utvrđeni grad Ključ na Sani (Truh. Naši gradovi, str. 60), a u Srbiji npr. Maglič (usp. ZDRAVKOVIC, Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Magliču, Zbornik zaštite XIV str. 45 i d). Obično je takva građevina (Palas) smještena na najzaštićenijem mjestu u gradu, usp. WEINGARTNER, o. c, str. 136 i CABOGA, o. c, str. 32. U kasnije doba burgova (u Tirolu od XIII v.) stambene su se prostorije ugrađivale i u donžon (usp. WEINGARTNER, ibidem str. 85), a ponekad i stambeni dio ima oblik kule.

Sl. 4a Ako se usporedi tlocrt srednjovjekovnog burga sa današnjim izgledom, kakav je nastao negdje početkom XVIII v., jasno se opažaju promjene koje su nastale u izgledu (formi) grada. U srednjovjekovni se grad ulazilo preko visoke stijene na kojoj grad leži, i to sa zapadne strane, dok je kasnije ulaz prebačen na sjevernu stranu gdje je i danas. Oznake na crtežu: *a* mjesto nalaza šljemova, *b* mjesto na kojem je iskopana bombard, *c* srednjovjekovni podzid, *K* srednjovjekovna kladra, *P* palas.

Ostrožac, Blagaj na Sani, Gabela i Visoki, i dr.)²⁷ i na strani.²⁸ Zidan je na srednjovjekovni način.

Da je ovaj bedem, koji se sačuvao do 0,50 m u visinu, zaista sastavni dio srednjovjekovnog burga, vidi se i po tome što je na zapadnoj strani organski vezan sa podzidom, dok je na istočnoj uz bedem iskrcen, kada je kasnije uz istočni bedem ugrađen banket.

U opisu istočnog bedema Truhelka je u spomenutom članku kratko opisao i tursku tabiju pored velikog kazamata. Već prva ispitivanja pokazala su da se ovaj objekat (označen na našem planu grada brojem 7) može smatrati mnogo starijim. Za to je snažno govorio ne samo njegov položaj (sl. 5)

nego i čitava konstrukcija objekta, a napose struktura zidova sa tragovima karakterističnih srednjovjekovnih poprečnih drvenih stega (»hatula«). Stoga su ostaci ove kule potpuno otkopani i ispitani, pa je utvrđeno da se u stvari radi o ostacima srednjovjekovne branič-kule (Bergfrith, donžon).²⁹

Uklopljena, u istočni bedem, branič-kula je svojom visinom i svojom masivnošću dominirala cijelim obrambenim položajem. Fundirana na visokoj stijeni, bila je postavljena tako da je ujedno štitila i ulaz u grad koji se nalazio u zapadnom bedemu. Od donžona su se sačuvali temeljni dijelovi (sa tamnicom u sredini) i vanjsko platno u visini prvoga sprata. Ulaz u kulu bio je u visini prvoga

²⁷ Blagaj, Ostrožac i Ključ kod TRUHELKE, o. c, str. 13, 22 i 63, a Visoki kod MAZALICA, GZM 1954, str. 244. Gdje god je to bilo moguće, grad je podijeljen bedemom u više dvorišta zbog efikasnije obrane. To nalazimo najčešće kod gradova klinastog, duguljastog oblika. U Hrvatskoj ima pregrađeno dvorište Medvedgrad, usp. SZABO, o. c, str. 41, sl. 14.

²⁸ SCHMIDT, Burgen des deutschen Mittelalters, München, 1959, str. 24 (burg Wildenberg iz XIII stoljeća sličnog oblika i rasporeda kao Maglaj), zatim str. 30 i 65; WEINGARTNER, o. c, str. 75 i 93.

²⁹ U ovome članku termin »donžon« upotrebljava se uslovno, jer su naše branič-kule bliže tipu Bergfrita (franc. Beffroi, engl. Belfry) nego francuskog donžona, najviše kule feudalnog doba, koji se po svom historijskom razvoju, po namjeni i po formi, razlikuje od srednjoevropskog tipa branič-kule (Bergfrit). Donžon je stan feudalnog gospodara, dok najstariji bergfriti nemaju gospodareva stana pa služe samo za strategijske svrhe. (Po tome je bergfrit bliži rimskim uzorima od donžona). Od XIII v. počinju se i u bergfrite ugrađivati jedna ili više stambenih pro-

etaža kao i obično. Objekat je vjerojatno bio visok tri kata sa krovom i kruništem. Po svome poligonalkom obliku i po tehnici domaćeg načina zidanja odgovara tradicijama ratno-obrambenog graditeljstva iz XIV vijeka, ali se već javljaju i bitno novi elementi obrane: veći otvori u vanjskom zidu za artiljerijska oruđa (Kanonenscharten) — originalno ugrađeni u vanjsko platno branič-kule (sl. 5a i 26). Ovakove topovske strijelnice u neku ruku

storija. Na Maglaju su vjerojatno prostorije na spratu već bile korištene za stanovanje, dok npr. na Bobovcu po svoj prilici nisu.

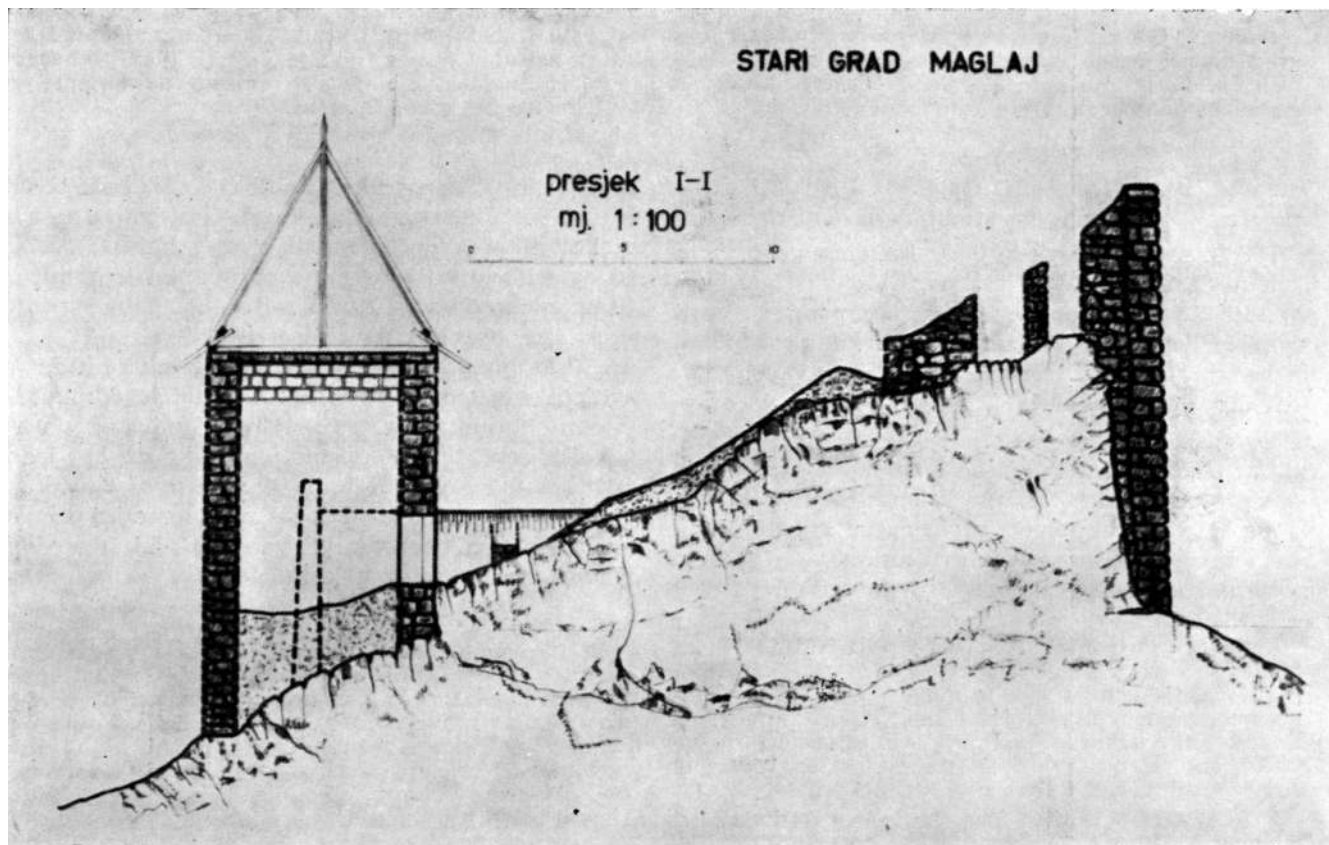
Branič-kula, najviši, i najmasivniji objekat srednjovjekovnog grada, po kojemu burg i dobija karakteristiku, mediteranskog je porijekla. (Knjiga sudaca, 9, 22 i. d.). Svojom visinom od 20 do 25 m omogućuje osmatranje čitavog kraja. Na Maglaju je sama branič-kula (ne računajući stijenu na ikojoj je položena) vjerojatno imala oko 15 m visine, sa dva ili tri etaža. Gornji dio može biti i od drva, a najčešće je pokriven krovom. Usp. WEINGARTNER, o. c, str. 128 — 136; CABOGA, o. c, str. 24 — 28; Otto PIPER, Burgenkunde, str. 194. U Bosni su se sačuvali ostaci donžona (od kojih su kasnije mnogi preuređeni) na brojnim srednjovjekovnim gradovima (Sokol na Plivi, Jezerski grad, Bužim, Vranograč, Visoki, oba Blagaja, Dobor, Tešanj, Doboj i brojni drugi). Dobro su se sačuvale donžon kule gradova Sokolac na Uni (slika na str. 31 kod TRUHELKE), Bužima (str. 35 kod Truhelke) i Medvedkula u Jajcu. Kod SZABO-a, o. c, vidi sl. 1, 33, 41, a kod DEROKA, Srednjovjekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd, 1950, sl. 38, 39 i 47 i tab. II i V.

su preteča baterijskog tornja XVI i XVII stoljeća, kakav se npr. razvio na Tešnju. Sasvim iste topovske otvore susrećemo i na starom gradu Ključu.³⁰ Sudeći dakle, po ovoj inovaciji, branič-kula je sagrađena u vrijeme kad je već bilo prevagnulo vatreno oružje. Otvori su postavljeni na visini prvoga kata, koso u vanjskom zidu kule, tako da su topovskom vatrom mogli efikasno štititi prilaz istom bedemu, odakle se i najlakše prilazilo gradu. Ni u kom slučaju ovi otvori ne mogu predstavljati prozore, koji se nikada ne postavljaju s vanjske strane i ne tako nisko.³¹

Sudeći dakle po fortifikacijskim osobinama donžona, Maglaj je morao nastati negdje 90-tih godina XIV ili prvih godina XV v. Sa ovakvim datiranjem u skladu je i jačina zidova branič-kule, koja u temeljima iznosi oko 3 m, ali se prema vrhu

³⁰ TRUHELKA, o. c, str. 63 sa slikom. Vidi i tloris »doksata« (donžona) str. 63. Vanjska širina otvora na Maglaju je 0,45, unutarinja 1,70, a visina 0,60.

³¹ Na donžonu donji dio nema ni vrata ni prozora. Prozori, obično mali, dolaze tek iznad ulaza, u svakom katu po jedan. U gornjim spratovima moglo je biti više otvora (prozori, strijelnice, mašikuli), usp. SZABO, Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije, u Vjesniku Hrv. arh. društva XI (Zagreb, 1910), str. 42 (gdje se opisuje Stupčanica, tipični »mali srednjovjekovni njemački grad«) sa branič-kulom visokom 18 m). Usp. i CABOGA, o. c, str. 40 i PIPER, o. c, str. 254, sl. 452, 506, 534 i dr.

Sl. 5 Poprečni presjek grada: od donžona do kapije.
Crtež zorno ilustrira kosinu terena.

sužuje³² kao i poligonalni oblik objekta, zbog rikošetnog djelovanja topovskog zrna, U to vrijeme mogu se datirati i ostali dijelovi srednjovjekovne arhitekture grada (južna kula, bedemi, ulazna kula), kao i čitav izgled grada. U kraj XIV i XV stoljeće idu i pokretni arheološki nalazi, o čemu će još biti govora.

Ovakvo datiranje nalazi puno opravdanje i u političkim događajima. To je vrijeme velikih dinastičkih smutnji iza smrti ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika (1382), koje su bile povod neprekidnom ratovanju kroz punih 20 godina, i to najčešće baš u Usori,³³ Tih je godina osnovan i nedaleki Dobor (1387), koji i tipološki podsjeća na Maglaj, a za koji je Truhelka, čini se s pravom, zaključio da je bio uzorom svih ostalih gradova u tim krajevima (Sokol kraj Gračanice, Maglaj, Srebrnica, čini se i Doboj), pa ga treba smatrati začetnikom gradskog tipa sa polukružnim kulama.³⁴ I Maglaj (kao i Dobor), bar što se tiče arhitektonskih osobina branič-kule, ima opet uzore u srednjoevropskom prostoru.³⁵

Prema tome, ako je na ovom mjestu — sudeći po položaju — ranije i postajao neki župski grad (Fluchtborg), on je zamijenjen negdje krajem XIV

³² Na Maglaju se branič-kula sužavala sa vanjske strane, a ne sa unutarnje, kao na Doboru, usp. TRUHELKA, o. c, str. 76 sa slikom.

³³ Nezadovoljstvo u Hrvatskoj zbog centralističke politike kraljeva iz anžuvinske kuće vješto je iskoristio bosanski kralj Tvrtko u nastojanju da proširi granice bosanske države do Jadranskog mora. Stoga je aktivno pomagao nezadovoljnike, kojima na čelu stajahu braća Horvati, pa je uspio da osvoji svu Hrvatsku južno od Velebita, ali je umro prije nego što je učvrstio Vlast (1391). Njegov nasljednik Stjepan Dabiša nije znao da održi Tvrtkove tečevine, pa se ugovorom u Đakovu (1393) obavezao da nakon svoje smrti bosansku državu ostavi ugarsko-hrvatskom kralju Sigismundu. Uskoro se odrekao i onih oblasti što ih je Stjepan Tvrtko bio osvojio u Hrvatskoj. Ovim je događajem, doduše, svršio hrvatski ustanak pod vodstvom braće Horvata, ali Sigismund ipak nije dobio bosanske krune poslije Dabišine smrti (1395), pa je odlučio da svoje pravo izvojski oružjem. U vremenu od 1398. do 1408. poveo je na Bosnu četiri vojne (1398, 1405, 1407. i 1408). Duša otpora protiv Sigismunda bio je nakon pogibije braće Horvata veliki vojvoda bosanski Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Konačno je Sigismund slomio bosanski otpor 1408, nakon čega je Ostoja priznao vrhovnu vlast Sigismunda. — Ugarske vojske obično su u Bosnu provaljivale dolinom Bosne, jedinim prirodnim putom, pa je tako Usora bila prva na udaru. Zbog toga je uz rijeku Bosnu i nastao čitav niz kaštela kojima je bio zadatak da brane pristup neprijateljskoj vojsci u gornju Bosnu. Jedan od najstarijih burgova na tome putu, a i prvi na udaru, bio je Dobor, koji su podigli dozvolom Tvrtkovom braća Horvati 1387. Na tome putu bio je i Maglaj, podignut vjerojatno još u XIII v., u vrijeme čestih borba sa Ugima.

³⁴ Taj oblik, karakterističan za kule u sjeveroistočnoj Bosni, najprije nalazimo »gotovo u uzornom tipnom rasporedu« na Doboru, TRUHELKA, o. c, str. 83 i 76 sa slikom.

³⁵ U austrijskim nasljednim zemljama imala je branič-kula još u kasnoj gotici veće značenje nego u

(ili poč. XV) vijeka novim i čvršćim zdanjem koje se prvi put spominje 1408. godine. Možda se baš izgradnjom novog burga može i objasniti činjenica da Ostoja svoju darovnicu Dubrovčanima od 16. I 1399. izdaje na Liješnici, a ne u Maglaju ili pod Maglajem. Ipak, čini se vjerojatnijom pretpostavka da je grad tada privremeno bio u ugarskim rukama.

U prizemlju branič-kule otkopana su dva tjesna prostora (sl. 5 i 26), od kojih je veći služio kao tamnica, Prostor tamice bio je osvijetljen jedino kroz usko prozorče (Lichtsclitz) sa dvorišne strane, a u nj se silazilo iz kule kroz otvor u drvenom tavanu (Angstloch). Ostaci ognjišta sa tragovima dima, obilje životinjskih kostiju i ulomaka srednjovjekovne keramike, a posebno pod od nabijene zemlje, dokazuju da se ovaj neudobni i memljivi prostor i koristio kao tamnica, dok je onaj drugi, koji je od njega odvojen zidom, služio za spremište. Prostorije identične namjene često se susreću u prizemnom dijelu donžona, ne samo u srednjoevropskom prostoru³⁶ nego i kod nas (npr. na Sokocu na Uni, Bužimu, Podvizdu, Doboru i dr.).³⁷

Južni dio dvorišta štitila je manja kula, prema vani polukružnog oblika (sa blagim poligonom), a iznutra četvrtasta,^{37a} U donjim dijelovima ove kule sačuvala se srednjovjekovna konstrukcija zida sa poprečnim »hatulama«, dok su gornji dijelovi djelomično i kasnije popravljani. Pod zaštitom južne kule bio je po svoj prilici manji stanbeni objekat (palas), koji je uslijed kasnijih pregradnja i gradnje kazamata potpuno uništen, ali su se arheološki ostaci sačuvali u sondi I. Čitav dio grada sa južnom kulom i unutarnjim dvorištem (B), mogao je nastati i nešto kasnije od donžona.³⁸

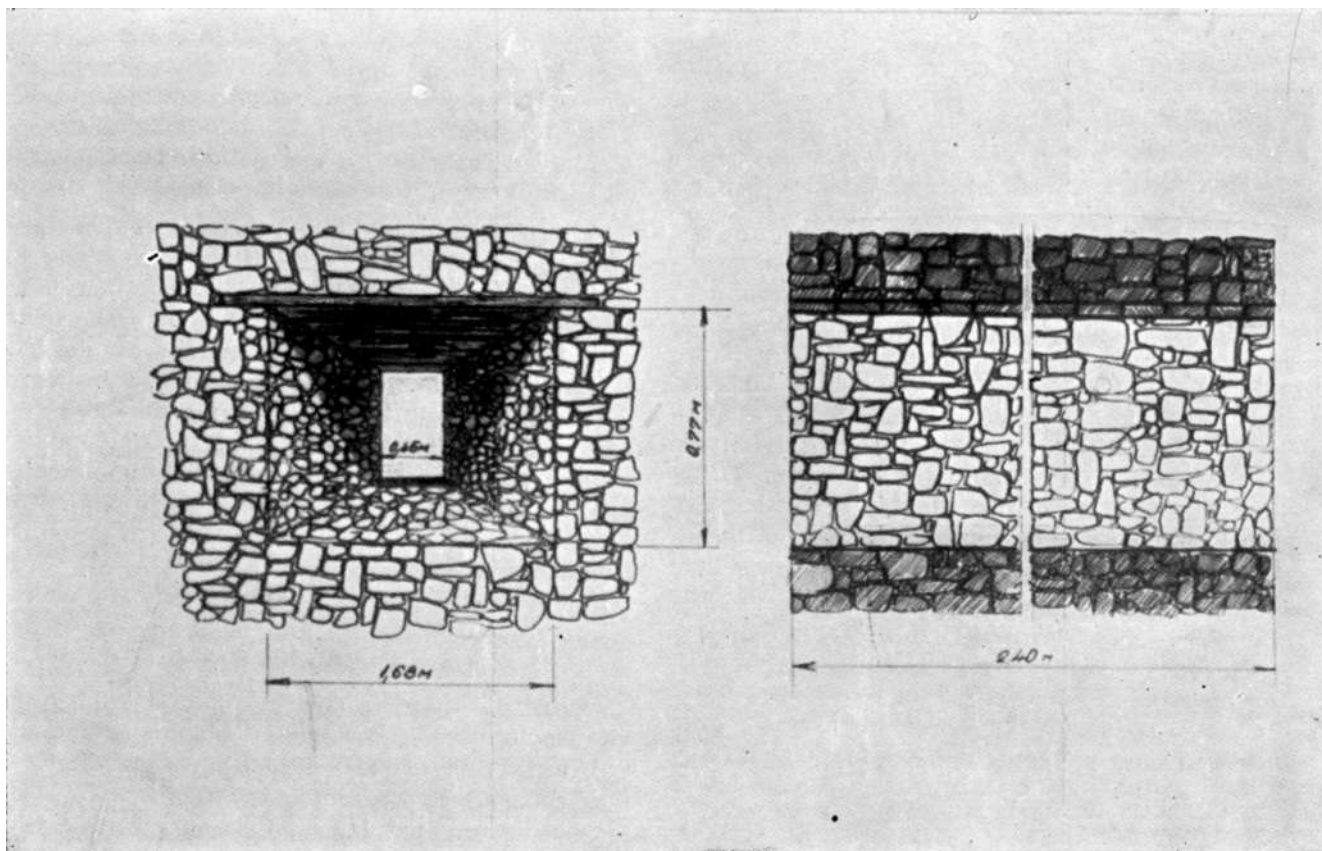
ostalim zemljama njemačkog govornog jezika. Ona još uvijek veličinom i masivnošću dominira silhuetom grada, usp. SCHMIDT, o. c, str. 53. Po obliku i po pojedinostima maglajska branič-kula ima velike sličnosti sa tirolskim bergfritima, usp. WEINGARTNER, o. c, str. 133 i d, CABOGA, o. c, str. 24 i d, PIPER, o. c, str. 205. sl. 68.

³⁶ U Tirolu, kao ni na Maglaju, spratovi donžona obično nisu odvojeni svodom nego drvenim podom. Ni tamnica nije presvođena. V. lit. u bilj. 35.

³⁷ Sva tri navedena primjera su sa presvođenom tamnicom, usp. TRUHELKA, o. c, str. 31 sa slikom, 35 sa slikom, 50 i 76 sa slikom. Vidi i SZABO, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, str. 24.

^{37a} Čini se da ni gradovi u srednjoevropskom prostoru nisu do Krstaških ratova imali kula na bedemima (Mauerturmen), Piper, Abriss der Burgenkunde, Berlin u. Leipzig, 1914, st. 50.

³⁸ Srednjovjekovni burg se razvio postepeno. Najprimitivniji oblik predstavlja visoka kula sa bedemom koji zatvara gradsko dvorište (tzv. Burgstall). Najkarakterističniji primjeri u Bosni su Jezerski grad na Uni, Vranduk na Bosni, Stog na Krivaji, i dr. To bi u osnovi mogao biti oblik starijeg župskog grada koji je služio kao zbjege stanovništva (Fluchtborg). U daljnjem razvojnom hodu pojačani su bedemi sa jednom ili više kula i kapi-kulom, izgrađen je konak i druge potrebne zgrade, koliko je to dozvoljavala konfiguracija terena. Takav je već i Maglaj. Poslije toga se javljaju vanjski obori i cvinger.

Sl. 5a Topovska strijelnica (južna) na branič-kuli. Uzdužni i poprečni presjek.

Prema tome srednjovjekovni Maglaj, onaj iz X;V stoljeća, kako ga vidimo nakon sistematskih istraživanja, predstavlja već razvijeniji tip burga sa branič-kulom, koja u obrambenom sklopu zauzima centralni položaj, i visokim bedemima, koje na južnom uglu flankira nešto manja kula (Eckturn), pod čijom se zaštitom nalazio neki stambeni objekt. Dio zapadnog bedema (sa stepeništem) uz južnu kulu već je tada postojao (sl. 24). U sjevernom uglu dvorišta prvobitno nije bilo kule (objekat 2 na planu, sl. 17), nego je bedem na tome mjestu bio poligonalno sveden, zatvarajući prostor sa okruglom cisternom, ukopanoj u živoj stijeni u sjevero-istočnom uglu dvorišta, uz istočni bedem. Cisterna je izgrađena od sedre, koja je uzidana u debelom sloju ilovače (sl. 6). Oko cisterne se vjerojatno nalazila neka drvena arhitektura, koja je fungirala i kao slivnik za vodu.

Iskopavanjem se nije moglo tačno ustanoviti kako je izgledala srednjovjekovna kapija, ali je sigurno da je u osnovi imala isti oblik kao današnja kapi-kula. Mogla je za zaštitu imati manju kulu (Torturm), kakve su poznavali već Babilonci, Grci i Rimljani, ali se one kod srednjovjekovnih gradova javljaju dosta kasno. U pravilu vrata su nezaštićena (visoko) u bedemu. Na Maglaju se ipak s vanjske strane zaštićena ogradom, nekom vrsti barbakane. Ali, gdje je god to moguće, ulaz u grad

je pod zaštitom donžona.³⁹ Tako je i na Maglaju, koji je imao i tu prednost što je prilaz brdu bio vrlo strm (sl. 4 i 5).

U grad se naime nije ulazilo sa sjeverne strane kao danas, nego sa zapadne, stazom koja je dolazila sa južne strane, iz Zagrada, odakle se verala preko visoke stijene do grada.⁴⁰ Neprijatelj koji bi pokušao da ovim putem pride gradu imao je desnu stranu potpuno nezaklonjenu, a to je na onom strmom terenu iznad Bosne za branitelje, koji su kroz kruništa na bedemima lako mogli držati ulaz »pod vatrom« strijela, predstavljalo veliku prednost.

Osnova ovoga srednjovjekovnog burga XV vijeka prikazana je na slici. 4a. To je tipičan burg kakav se u našim krajevima razvio sa izvjesnom retardacijom negdje u drugoj polovini XIV i poč. XV st.⁴¹ Maglajski grad se sastojao od dvije kule:

³⁹ Jarak dolazi iznimno, a pokretni mostovi mnogo kasnije i to samo gdje je to zahtijevao teren, usp. WEINGARTNER, o. c., str. 123 i 125.

⁴⁰ Put, usječen u stijenu, širok 2,5 do 3 m, djelomično je uništen prije desetak godina radom kamenoloma. Dolazeći iz predjela Zapor, penje se iza kuće Huseina Hadžihamidovića i izlazi na gradski brijeg (stijenu) pa kroz tzv. Halenska vrata ulazi ravno u kapi-kulu (sl. 4).

⁴¹ U Tirolu se (po WENGARTNERU, o. c., str. 101 i 102) klasično doba burgova (Burgenzeit) datira u XIII i XIII stoljeća. Prvi počeci grada sežu u VI i VII v, ali prvi sigurni ostaci potiču tek iz XI i XII st. U

masivne poligonalne branič-kule, koja je štitila najosjetljiviju stranu grada (onu od brda kuda je prolazio i put), i od nešto niže kule na južnom dijelu perimetra visokog bedema sa drvenim obrambenim trijemom (Wehrgang) i kruništem na vrhu, koji zatvaraju usko i strmo dvorište grada (A). Sve je bilo podređeno obrani, na udobnost se nije mnogo polagalo.^{41a} U toj razvojnoj fazi burg još nije imao ni obora ni predvorja, koji se u općem razvoju burga javljaju nešto kasnije, a kod nas su u starije vrijeme rijetki, pogotovo predvorje (Zwinger).⁴² Nikakave građevine, osim možda palisada i jarka, nisu priječile neprijatelja da pride gradu. Branitelj klasičnog burga uvijek spreman da iz svoga visokog zaklona prihvati borbu, ako mu je neprijatelj nametne, imao je pred sobom čist, brisan prostor bez vegetacije i građevina (sl. 4 i 17).

Maglajski grad iz XV vijeka pruža sliku kasnogotičkog burga, ali strogo tvrđavskog karaktera, bez ikakvih ukrasa i udobnosti i bez one slikovitosti gotičkog burga kakvu obično susrećemo na Zapadu. Njim još uvijek dominira masivna branič-kula kao i kod gradova u Tirolu. Grad, ipak, svojim položajem na visokoj stijeni i svojim snažnim kubičnim formama (koje kao da su se srasle sa plastikom terena) djeluju monumentalno, kao da je izrastao iz svog pitomog i slikovitog krajolika i srastao sa prirodom.

Pokretni arheološki materijal

Od pokretnih arheoloških nalaza iz XIV i XV v., osim obilja fragmentirane keramike, potrebno je

to je vrijeme, i u ostalim njemačkim krajevima, gradnja u kamenu već istisnula drvenu gradnju, uobičajenu u ranom srednjem vijeku, usp. CABOGA, o. c, str. 9. U Francuskoj su ovi termini nešto raniji. Jači impuls za gradnju tvrdih gradova u Hrvatskoj dala je provala Mongola polovinom XXII vijeka. U Srbiji je (po vijesti Gijom Adama iz 1332) tada bilo malo utvrđenih gradova. Najveći broj bosanskih burgova i kastela nastao je u XIV i prvoj polovini XV vijeka. — Zbog brzog razvoja vatrenog oružja posljednji se burgovi grade u prvoj polovini XVI st. Njih zamijenjuje tvrđava, građevina potpuno različitog karaktera, bez donžona, sa jakim, niskim bedemima, simetričnim bastionima i ugaonim kulama po talijanskim modelima, usp. WEIGARTNER, o. c, str. 153 i dalje. Već poč. XV v. izgrađen je u Slavoniji grad Sirač po novoj ariljerijskoj koncepciji bez donžona, SZABO, o. c, str. 112.

^{41a} To je mogao biti razlog da Sigismund 1409. izdaje povelju pod gradom, a ne na gradu.

⁴² WEINGARTNER, o. c, str. 105 i dalje. Približno sličan izgled, samo je Maglaj na strmijoj stijeni, daje šematski prikaz Vel. Graca (kod Gline), kod SZABA o. c, str. 2, sl. 41. — Na maglajskom gradu uslijed kasnijih adaptacija nisu se sačuvale srednjovjekovne strjelnice (pretpostavljamo da je bedem imao krunište sa obrambenim, možda natkrivenim, hodnikom) ni mašikuli (Pechnasen ili Gusslöcher), zahodi na vanjskom platnu bedema i donžona (Aborterker) ni prozori, pa o njima ovdje i nema govora. Sačuvani su jedino otvori za topove na branič-kuli, isti kao i oni na donžonu srednjovjekovnog grada Ključa na Sani, baštini Hrvatinica.

istaći nalaz (depo) srednjovjekovnih kaciga i jedne manje obrambene bombe od lijevanog željeza.

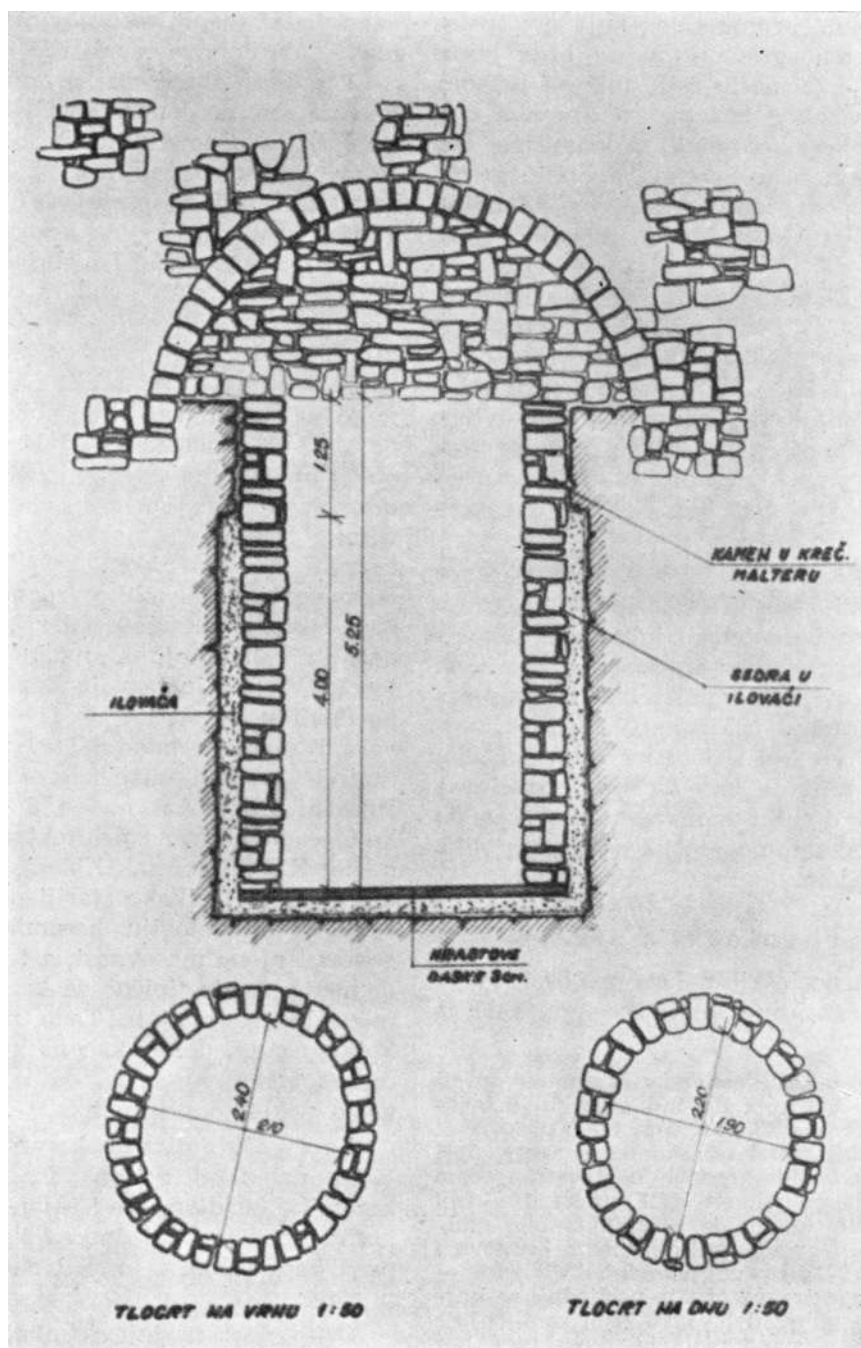
Već smo istakli da keramika predstavlja grub domaći rad na lončarskom kolu, od nepročišćene zemlje, pretežno tamnosive boje, tanjih i debljih zidova, obično bez ukrasa (sl. 7 i 7a). S obzirom da zasad za Bosnu ne postoji razrađena tipologija slavenske srednjovjekovne keramike, posebno ne za kasniji srednji vijek, i s obzirom na atipičnost ove keramike, jer su se starije forme i način izrade uporno održavali (sve do danas), teško je dati hronologiju naših tipova sa Maglaja. Stoga u datiranju keramike treba biti na oprezu, koristeći se uglavnom stratigrafskim podacima. Očito je da se ne radi o ranoslavenskoj keramici, nego da ovi oblici predstavljaju nešto kasniji proizvod (od XIII do XV vijeka). Tome u prilog govori i to što se u masi fragmenata našlo samo nekoliko ornamentiranih sa valovnicom i sa vodoravnom crtom. Iskopano je i nekoliko fragmenata sa plastičnim lončarskim znakovima (sl. 7), koji se prema današnjim shvatanjima nauke potpuno razvijaju tek u IV stupnju razvoja slavenske keramike (koji po Pouliku ide od 950. do 1150. godine — što odgovara Eisnerovoj mlađoj tzv. gradinskoj periodu).⁴³ Sudeći po stratigrafiji nalaza, (tako je n.pr. jedan žigosani fragmenat nađen u tamnici na donžonu koji se po oblicima arhitekture može datirati tek u kraj XIV ili početak XV v.), primjerci sa Maglaja još su mlađi, nikako stariji od XIII i XIV st. Za ovakovu hronologiju keramike čini nam se da govori i njena masovnost, a također i odsustvo ornamenta, što je tipično za kasniju slavensku keramiku (degeneracija!). Tada na mjesto valovnice, koja se gubi, dolazi kao najkarakterističniji ornament vodoravna crta, od koje se i na Maglaju našlo nekoliko primjeraka.⁴⁴

Za čvršće datiranje keramike posebno je značajan nalaz od desetak fragmenata obične sive keramike (među njima i jedan sa rubom ukrašenim kosim ubodima) zajedno sa šljemovima u dvorištu pred kapi-kulom i to pod nasipom, na dubini od 2,20 m.

Osim šest srednjovjekovnih kaciga (od kojih jedna sasvim istruljela od korozije) ovdje su kao u nekom spremištu nađeni još i ovi predmeti: jedan, potpuno istrulio, metalni sud u kojem se našla već karbonizirana pšenica (oko 2 kg), zatim nekoliko kovanih željeznih klinaca, pougljenisano drvo i životinjske kosti. Sve je to ležalo na hrpi u uglu što ga je činio istočni zid kapi-kule sa podzidom u suhozidu (sl. 4a). Sve kacige tipološki pripadaju najkasnije XIV vijeku (tzv. Kesselhaube) i vjerojatno su kao već neupotrebljive bile odbacene u ostavu. To daje mogućnost da se i keramika koja se tu našla datira okvirno u XIV stoljeće, što još jednom potvrđuje naše datiranje keramike.

⁴³ KOROŠEC, Uvod v materialno kulturo Slovanov zgodnjega srednjega veka, Ljubljana, 1952, str. 192 i 214.

⁴⁴ Ibidem, str. 218.

Sl. 6 Crtež (srednjovjekovne) cisterne — vertikalni i horizontalni presjek. Polukalota iznad cisterne je turska gradnja iz kraja XVII stoljeća.

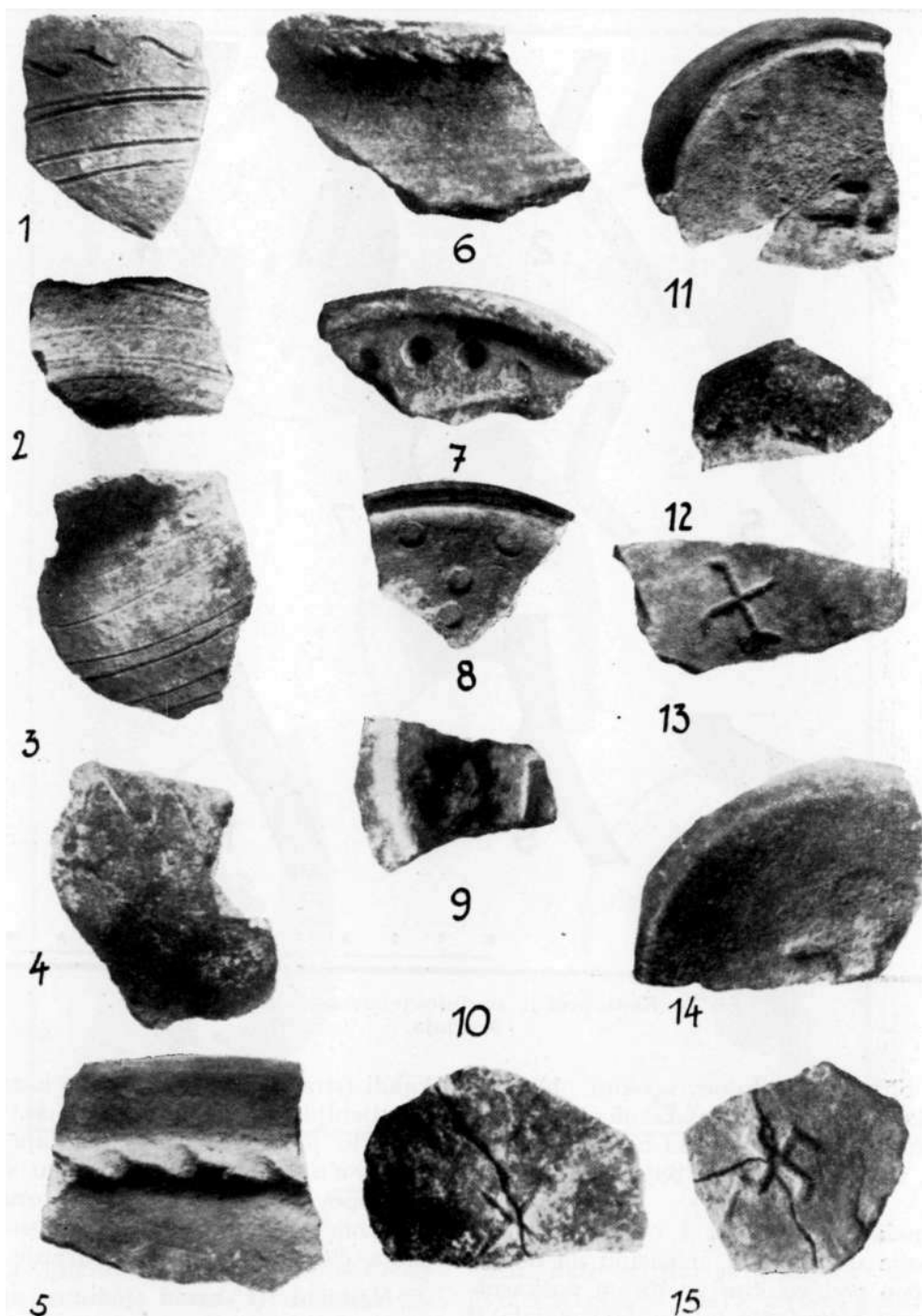
Kako detaljni opis šljemova izlazi iz okvira ovoga članka, mi ćemo se na njih opširnije osvrnuti drugom prilikom. Ovdje ih opisujemo koliko je to potrebno za što sigurnije datiranje grada koji se nalazi u prvom planu našeg zanimanja.

Kacige iz Maglaja pripadaju raznim tipovima tzv. velike Kesselhaube (barbuta, bacinet), konusne kape sa ponešto unatrag zabačenim tjemenom i širokim otvorom za lice, dok se linija zatiljka skoro okomito spušta prema šiji. Ova vrsta šljema (zvana i Bechenhaube) razvila se u srednjoevropskim zemljama u drugoj polovini XIII v. iz starijih oblika

kacige, a sasvim prestaje početkom XV stoljeća.⁴⁵ Za razliku od kacige XV stoljeća, zvane salade (Schale, Schaller), sa jače razvijenim štitnikom vrata, kotlaste kacige (»Kesselhaube«) imaju u ranije vrijeme pancirni privjesak (verižnu košuljicu, Maschenwerk), pričvršćen na šupljim karičicama, koji je štitio sav gornji dio tijela, pa i lice.⁴⁶ Takvi

⁴⁵ A. DEMMIN, Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen, 1891, str. 511.

⁴⁶ WAGNER — DROBNA — DURDIK, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350–1450), Prag, 1957, str. 39 i dalje. Usp. DEMMIN, l. c.

Sl. 7 Primjerci slavske keramike sa Maglaja.

su naši brojevi 1, 2 i 3; još nemaju vizira (a čini se ni nanonska koji je upotrebljavan već u XI st.), nego samo pancir (sl. 8). Naprotiv, brojevi 4 i 5, sudeći po zakovicama na sljepočicama, imaju pokretni vizir na šarnir (koji se nije sačuvao) i već pripadaju razvijenijim oblicima iz XIV vijeka. Br. 4 je izrazito konusnog oblika. Slične kacige iz Češke datiraju se u 1380. i 1390. godinu.⁴⁷ Kaciga pod brojem 5 ima sličnosti sa br. 57 i 58 kod Demmina,

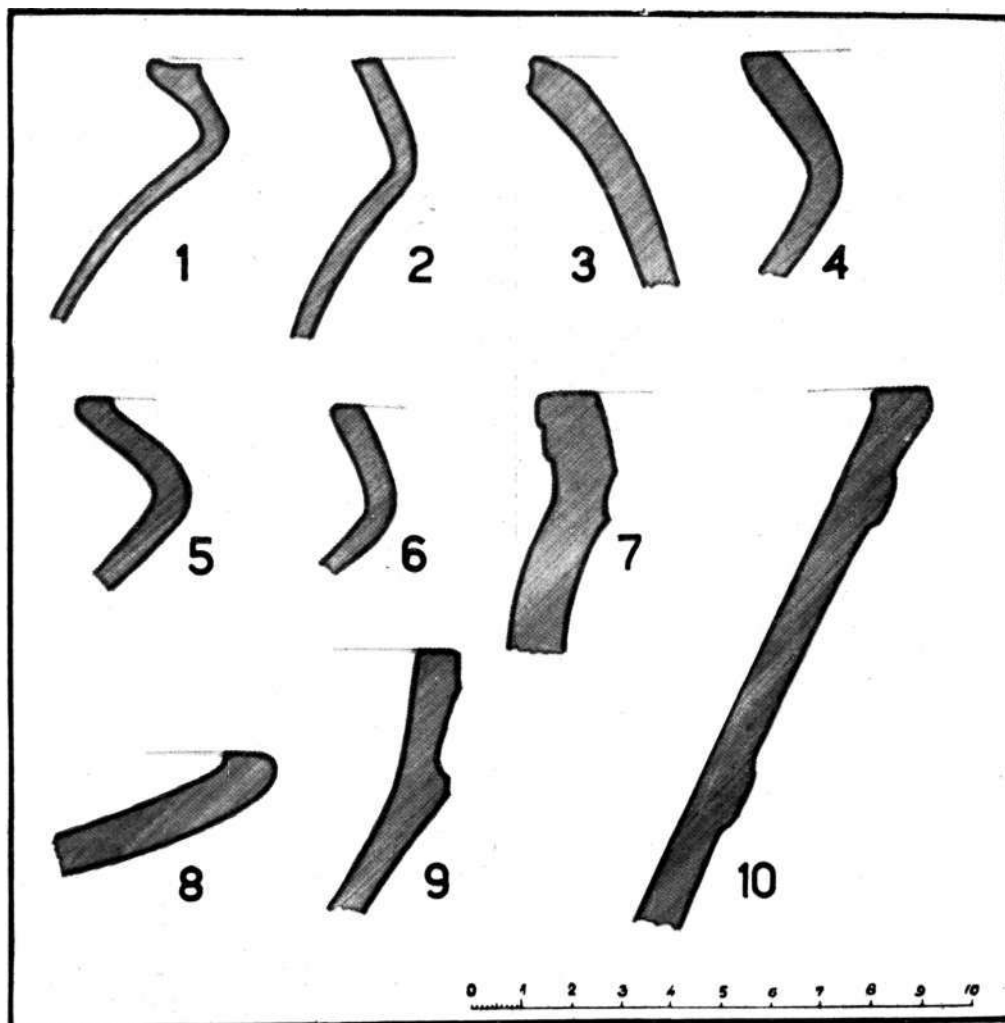
⁴⁷ WAGNER, Ibidem, sl. III, tab. 15, br. 8; III, t. 1. br. 4 i II, tabla 3 (oko 1380. g).

iz XIV v.⁴⁸ Br. 3, bez vizira (barbuta cum maliis), predstavlja nešto stariji oblik iz XIV st. (sl. 9), dok ona pod br. 1 potpuno odgovara kacigi talijanskog tipa, koju Truhelka, čini nam se, prerano datira u XIII v.,⁴⁹ a odgovara Demminovom talijanskom ili francuskom tipu iz XIV v. pod br. 55.⁵⁰

⁴⁸ o. c, str. 515. Prema obliku vizira slični su šljemovi nazvani Hundegugel, usp. DEMIN, o. c, str. 514, br. 56, a kod Wagnera T1, br. 4.

⁴⁹ Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, str. 35 i GZM 1914, str. 238, sl. 43.

⁵⁰ o. c., str. 513. Slične su kod Demmina (o. c, str. 513) kacige A i C sa vizirom, datirane oko 1350. godine.

Sl. 7a Neki profili srednjovjekovne keramike sa Maglaja.

Ostali tipovi bliži su srednjoevropskim oblicima, odakle su preko Ugarske i Hrvatske mogli dospjeti u Bosnu. Ovakvi tipovi nisu dosad nađeni u Bosni i Hercegovini, što ovome nalazu daje posebnu vrijednost.

Značajan nalaz predstavlja i mala bombardarda koja je otkopana u kapi-kuli, u nasipu na dubini od 1,50 m, tačno pod velikim prozorom puškarnicom u zapadnom zidu (gdje je možda i stajala).⁵¹ S obzirom da je ovaj top ležao u nasipu iz turskog doba, bez određene stratigrafije, elemente za njegovo datiranje pružaju jedino tipološka i balistička svojstva samoga oruđa (sl. 10). Po svom primitivnom obliku bombardarda je slična našim najstarijim primjercima jednodjelnih topova, iskovanih iz željeznih lamela, iz kraja XIV ili početka XV v, kao što su primjerci sa Kupresa, Ključa i Vranduka (zapravo Tepčić-polja), što se čuvaju u zbirci Zemaljskog muzeja.⁵² Od njih se razlikuje po kraćoj

kaudi (stražnji, uži dio), što je karakteristika nešto razvijenijih topova iz poč. XV st.⁵³ Glavna je razlika što je bombardarda sa Maglaja napravljena od lijevanog gvožđa (!), dok su svi ostali najstariji topovi, kako je općenito poznato, iskovani od željeznih obruča. Ova interesantna i dosad nepoznata činjenica otežava datiranje ovoga nalaza.⁵⁴

Najbližu (i zasad jedinu) analogiju ovome komadu predstavlja, prema podacima koje nam je ljubazno ustupio prof. Deroko,⁵⁵ top iz Artiljerij-

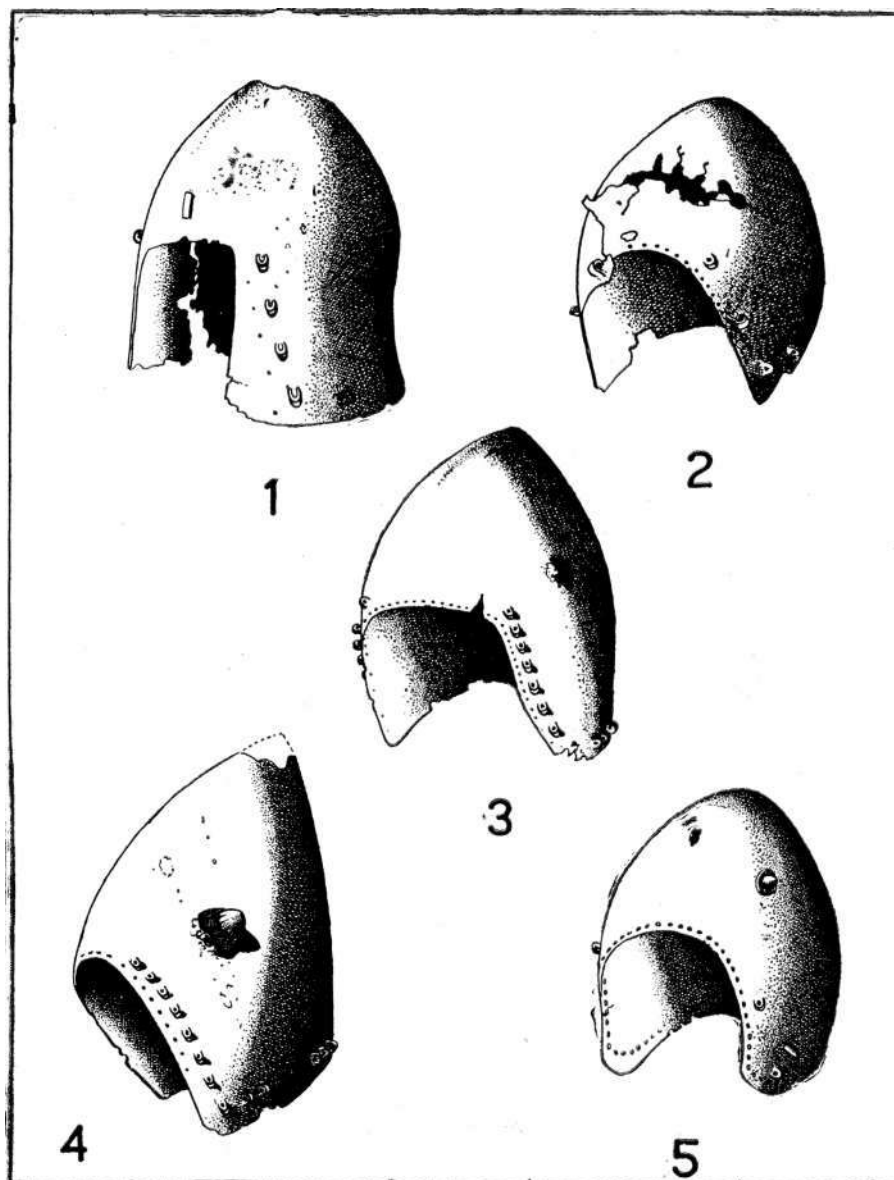
⁵³ Po obliku je naša bombardarda najbliža kovanom topu sa Samobora na Drini iz zbirke Zemaljskog muzeja, kod Truhelke br. 3 na tabli II. Merzer sličnog oblika, od kovanog željeza, ali tri puta veći, opisao je dr. J. SZENDREI, *Ungarische Kriegsgeschichtliche Denkmäler...*, str. 951, prema originalnom crtežu u kodeksu iz Göttingena iz 1405. godine.

⁵⁴ Dosad se općenito držalo da se bar kod nas nišu lijevali željezni topovi, prije kraja 15. v. Usp. DINIĆ, o. c, str. 67, BERIĆ, o. c, str. 13, 19 itd, DEROKO, o. c. str. 26. Čurčić navodi da se već 1378. u Augsburgu spominje upotreba tuča prilikom lijevanja 30 topova, o. c, str. 157.

⁵⁵ Koristim se prilikom da se prof. Deroku i ovdje najljepše zahvalim, posebno na fotosu topa iz Lenjingrada.

⁵¹ Uz bombarduru su nađene i dvije kamene kugle, promjera 90 i 120 mm. Ona promjera 90 mm odgovara kalibru topa, vidi sl. 11.

⁵² TRUHELKA, cit. djelo, str. 48 i 49 (tabla II), odn. str. 244 i 245 (tab. III). Isto kod CURČICA, o. c, 159 i 160, DEROKO, o. c, str. 50, sl. 1.

Sl. 8 Srednjovjekovne kacige — otkopane na starom gradu Maglaju, crtež.

skog muzeja u Lenjingradu, samo što je bombard sa Maglaja nešto masivnija i možda rustičnija (sl. 11 i 11a). Lenjingradski primjerak također je od lijevanog željeza, istog je oblika (ima podjednako duga oba dijela, kaudu i trombu i još nema svornjaka), istog je kalibra i podjednakih dimenzija, a datira se u prelaz iz XIV u XV vijek.

Po navedenim osobinama naša bi se bombard mogla datirati najkasnije u drugu četvrtinu XV v, kada se počinju na lijevanim komadima javljati svornjaci (ramenjače).⁵⁶ Za ovakvo datiranje izvjesno uporište pruža sličan top sa Samobora na Drini (sada u Vojnom muzeju u Beogradu), koji također ima zadnji dio od lijevanog željeza, a ubraja se

među naše najstarije primjerke iz poč. XV v.⁵⁷ livnici (osnovanoj 1411. g.) već potkraj XV v, tačnije 1493, lijevali dalekometni dugocijevni topovi (zv. pasavolanti) od željeza!⁵⁸

Sve nas to upućuje na zaključak da su se kod nas (po svoj prilici u Dubrovniku, gdje je 1411. osnovana livnica za bronzane topove) dosta rano počela lijevati manja topovska oruđa, ne samo od bronz, kako se to dosad općenito držalo, nego i od

⁵⁶ BERITIĆ, ibidem, str. 20, DEROKO, ibidem, str. 24. Računa se da se ramenjače (svornjaci) pojavljuju ako 1450. godine.

⁵⁷ DEROKO, ibidem, str. 24 i 25, sl. 8. Dubrovčani su Sandalju, koji je držao Samobor dozvoliti u više navrata izvoz bombard, tako 1415, 1420, 1430, 1431. (BERITIĆ, ibidem, str. 37 i 38) pa nije isključeno da se u ovom slučaju radi o dubrovačkom, oruđu, što bi indirektno ukazivalo da su već tada Dubrovčani mogli da lijevaju i čitave manje bombarde od željeza. Za g. 1415. izričito se navode dvije male bombarde (Beritić, l. c.)

⁵⁸ BERITIĆ, ibidem, str. 53, bilj. 211.

Sl. 9 Kaciga br. 3, nešto stariji oblik iz XIV stoljeća.

gvožđa, za čije je topljenje potrebna veća temperatura nego za bronzu i bakar. Stoga ovaj nalaz predstavlja značajan prilog za poznavanje tehnologije željeza i razvoja topovskih oruđa kod nas.

U nasipu, u sondi V, otkopan je još jedan (oštećeni) top kalibra 55 mm, prikazan na sl. 12. Po obliku nije stariji od XVI, ni mlađi od XVII v. Ovaj nalaz je u toliko značajan što pruža mogućnost za datiranje nasipa u dvorištu. Sudeći po ovome komadu, čini se, da je nivo dvorišta podignut srazmjerno kasno, tek negdje u XVII vijeku, kada je stari oronuli burg adaptiran u modernu tvrđavu.

Iskopan je i veći broj kamenih topovskih kugli, manjeg kalibra (150, 120, 100, 90, 85 i 80 mm), i oko 80 komada željeznih (najviše u cisterni), također manjeg kalibra (100, 75 i 55 mm). Grad je, dakle, raspolagao samo lakšim naoružanjem, a to potvrđuju i izvori.

Na kraju spominjemo i nalaz nekog srednjovjekovnog oružja neodređene namjene i dosad nepoznatog u Bosni: to je tuljak koplja na koji je nabijena uvijena opruga, prečnika 4 cm, dok je dužina cijelog komada 20 cm (sl. 13). Isključeno je da se radi o slučajnom spoju dva različita predmeta (tuljak i opruga), jer su nađena dva slična primjerka. Oba su iskopana na dubini od 1,75 m i po svoj prilici predstavljaju srednjovjekovno oružje za bacanje zapaljene kučine (Pechlanze?). Vjerojatno se radi o klinovima koje su izbacivali samostrijeli, i u prvo vrijeme i bombe, a kakve su Dubrovčani još 1420. slali Sandalju (tzv. veretoni).⁵⁹

Pokretni arheološki materijal (keramika, kacige, bombardi, kamene kugle i veretoni) svjedoče da je već krajem XIV, a svakako u XV v, na Maglaju

⁵⁹ BERITIĆ, o. c, str. 37, DINIĆ, o. c, str. 79 (»veretones spingardarum«).

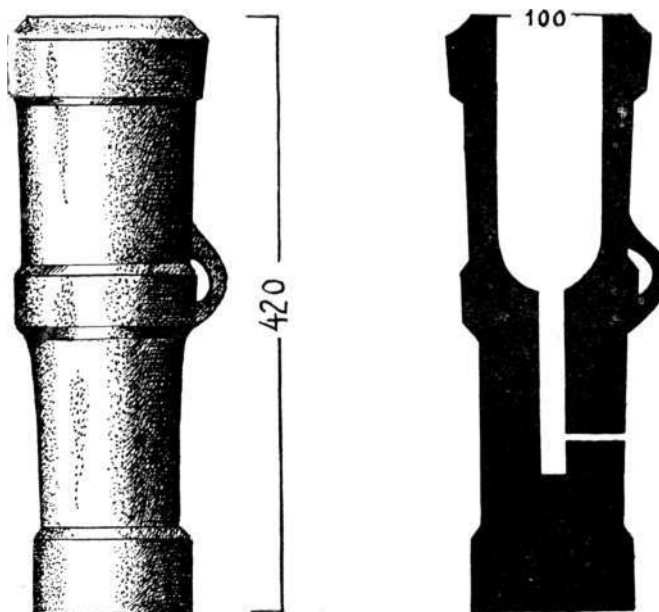
bujao život i potpuno potvrđuje zaključke kasteloških ispitivanja, prema kojima je burg i nastao nekako u to doba.⁶⁰

Artiljerijska tvrđava XVII vijeka

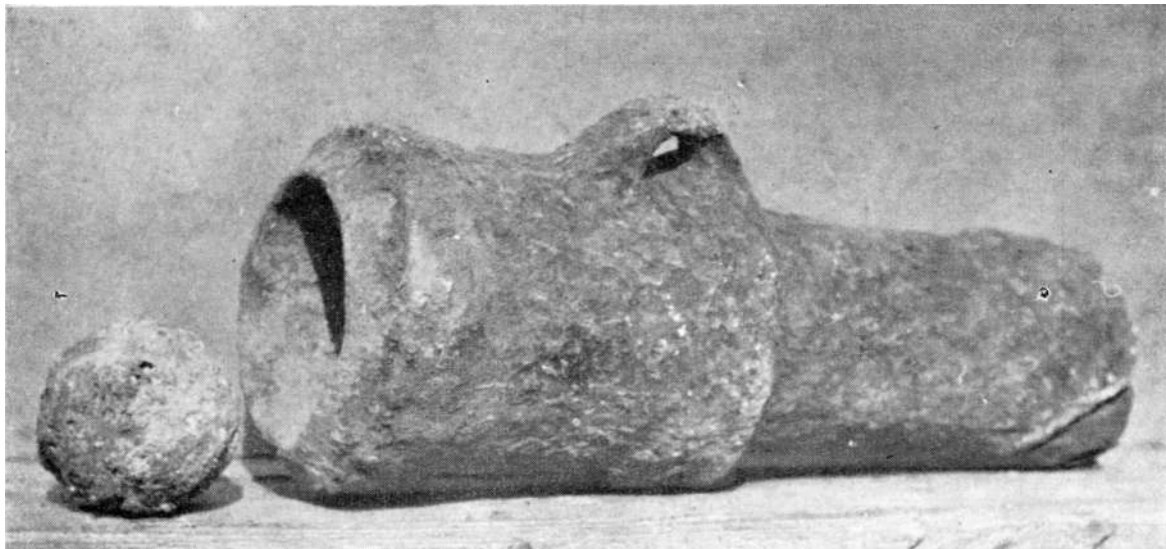
Usavršavanje artiljerije učinilo je stare burgove suvišnim.⁶¹ Stoga su se morali prilagođavati novim potrebama, pa je i Maglaj pregrađen prema novoj artiljerijskoj koncepciji. Zbog vlastite obrane pojačani su zidovi i izrađeni prostraniji topovski položaji u samoj tvrđavi. Međutim, mora se naglasiti da je obrambena moć Maglaja u doba pojačanog djelovanja vatrenog oružja bila neznatna zbog položaja koji više nije odgovarao novim uslovima ratovanja. Da su njegova utvrđenja u to doba zahvatila i susjedne, više brežuljke, grad bi se bio razvio u jaku tvrđavu, ali za to više nije bilo stvarne potrebe. Tako se stari burg, sjedište feudalne gospode, pretvorio u tipičnu tursku provincijalnu tvrđavicu sa turskom plaćenom, posadom, Isti su proces doživjeli i drugi gradovi koji su nadživjeli feudalno doba, i kod nas i u svijetu (od susjednih Tešanj i Doboj, npr.). To je bio rezultat ne

⁶⁰ Svi opisani nalazi, osim pet kaciga (sl. 8), predani su na čuvanje šefu Kom. odsjeka SO Maglaj ing. Enveru Dediću, među njima i oba topa. Iskopana su još dva fragmenta topovskih cijevi, od dva različita oruđa, oba kalibra 45 mm, iz kasnijeg doba. — Kacige i oba »veretona« su konzervirani i čuvaju se privremeno u Zavodu. U Zavodu se nalazi i turska numizmatika,

⁶¹ WEINGARTNER, O. C, str. 153 i dalje, TRUHELKA, o. c, str. 9, DEROKO, o. c, str. 66 i 67. U početku su zidovi samo pojačavani, dok su se oblici kula i bedema još dugo zadržali. Ali, ukoliko je probojna snaga artiljerije rasla, utoliko su jačali zidovi tvrđava, a branitelji se sve više ukopavali u jake, niske poligonalne kule (bastione, tabije) i kazamate.

Sl. 10 Srednjovjekovna bombardi — otkopana u kapi-kuli, crtež.

Sl. 11 Bombarda sa Maglaja (XV st.)

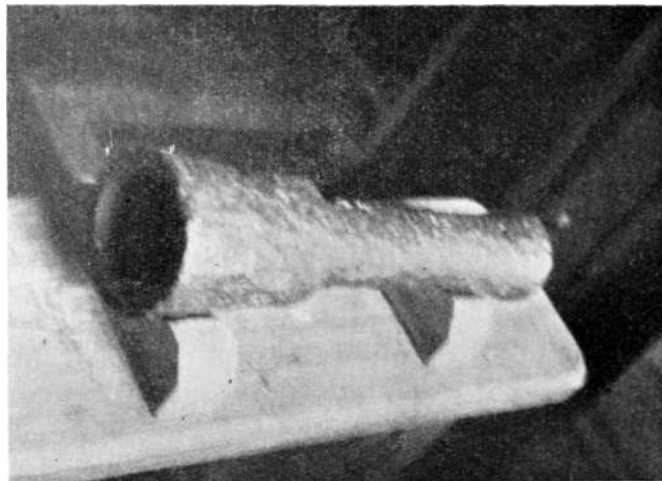
samo pojave vatrenog oružja nego i društveno-političkih odnosa koji su pratili opći tehnički razvitak.

Već u prvoj fazi porušena je branič-kula, koja je postala odlična meta topova, i pretvorena u manji (nepravilni) bastion.⁶² Istočni je bedem snižen, zapadni porušen, a od njegovog materijala sagrađen veliki zapadni podzid, čime je za nekoliko metara prošireno dvorište. U sjevernom uglu tako proširenog dvorišta, pretvorenog u baterijski položaj, ugrađena je još jedna tabija, koja je svojim jakim zidovima služila kao štit (kavalir) prema sjevernoj strani (koja postaje najizloženija), na kojoj je izgrađena i nova kapija. Za obranu ove kapije adaptiran je sjeverni ugao bedema — prigradnjom unutarnjeg zida — u kulu. U ovoj fazi nasuto je i dvorište. I druga faza na kapi-kuli (srednji dijelovi po visini), koji po strukturi odgovaraju zapadnom podzidu (uzdužne »hatule«), potiče iz ovoga vremena.

Navedenim adaptacijama i dogradnjama grad je snizio svoje visoke oblike, djelomično povećao otpornost zidova i dobio mjesta za topovske položaje (dvorište i dva bastiona), dok su sve tri kule i dalje služile za pušчанu obranu.

Modernizaciju grada izveli su Turci, čini se, prilično kasno, negdje u XVII v. Ranije nije za to ni bilo vojno-političke potrebe. Kroz cijeli XVI vijek Turci su bili u ofenzivi (pašaluk u Budimu!). Oni su se tada uglavnom ograničili na kakvo-takvo održavanje gradova u pozadini kao nahijskih centara. Potreba da se neki stari gradovi u Bosni modernizuju, prvenstveno oni na važnijim komunikacijama, javila se polovinom XVII vijeka, u vri-

jeme oslobodilačkih ratova protiv turske carevine, koje je organizirala Austrija.⁶³ Stoga vjerujemo da nismo daleko od istine ako pretpostavimo da je i Maglaj (kao i Doboj, Tešanj i drugi gradovi) u osnovi još dugo zadržao izgled srednjevjekovnog grada. Po nalazu topa u sondi V vidjeli smo da se napanje dvorišta ne može datirati prije XVII stoljeća.

Sl. 11a Mala bombard iz Artiljerijskog muzeja u Leningradu.

Po tehnici i strukturi zidanja sve se turske gradnje unutar gradskog dvorišta mogu odrediti u dvije građevinske faze, od kojih se mlađa faza može pouzdano datirati u vrijeme oko 1690. godine. To je izgradnja tri jaka kazamata sa svodo-

⁶² Na Maglaju nema pravilnih petougaoih tabija (bastiona) (kao »npr. na Tešnju i Doboju. Maglajska tvrđavska fortifikacija ima sva obilježja prelazne faze prilagođavanja vatrenom oružju (pojačavanje zidova i kula!). Oblici su stari, pa ove adaptacije treba datirati možda nešto ranije nego npr. na Doboju.

⁶³ Prvi tursko-austrijski rat od 1663 — 1664. KAJ-MAKOVIC, Stari grad Doboj, Naše starine IX, str. 45, 48 i bilj. 35, s mnogo vjerojatnosti pretpostavlja da je susjedni Doboj generalno moderniziran i prepravljen u savremenu artiljerijsku tvrđavu u XVII v. S obzirom da na Maglaju nema savremenih izrazito artiljerijskih formi skloni smo da prvu fazu moderniziranja datiramo u prvu polovinu XVII stoljeća.

vima. Izgradnju ovih objekata treba smjestiti u vrijeme poslije turskog poraza po Bečom (1683), kada dolazi do opće ofenzive u toku koje su Turci izbačeni iz zemalja sjeverno od Dunava i Save (1683-1699). Tada Turci užurbano utvrđuju pogranične gradove, pa i Maglaj. To potvrđuje nalaz većeg broja mangura (bakrenog novca kovanog u Sarajevu 1690), koje su iskopane baš na prostoru oko kazamata.⁶⁴ U isto vrijeme doživjela je kapi-kula treću nadogradnju i dobila svod.^{64a}

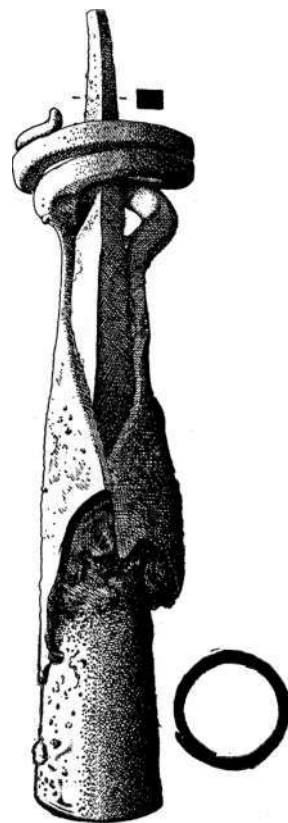
Kazamati se, kako smo rekli, razlikuju strukturom i tehnikom zidanja od objekata iz prve faze. Za sve objekte iz prve turske faze (zapadni podzid i dr.) karakteristična je upotreba horizontalnih drvenih greda (tzv. hatula) kao stega-stabilizatora, dok na kazamatima i gornjim dijelovima kapi-kule, koji su podignuti oko 1690, drvenih stega nema. Za datiranje prve faze nemamo tačnih podataka, ali nije isključeno da je izgradnja tabija i proširenje dvorišta u plato za artiljeriju — možda zbog dotrajalosti grada — izvedeno i nešto ranije

⁶⁴ Pred kazamatima nađeno je oko 150 komada bakrenih, mangura drugog izdanja (emisije) iz 1690 (DHARB FI SARAJ 1100). Napominjem da sam prilikom jednog manjeg kopanja više ovih mangura našao i na Tešnju, po čemu se može izvesti vjerojatan zaključak da su se u to vrijeme na ovim gradovima vršili neki radovi. O mangurama usp. I. RENGJEO, Tursko bosanski novci, Kalendar Napredak 1933, str. 11 i dalje, gdje se navodi i ostala literatura.

^{64a} U arhivskim izvorima u Carigradu našao je Adem HANDŽIĆ podatak o radovima na utvrđivanju Tešnja iz 1695, posebno na kuli. Zahvaljujem se kolegi Handžiću na ovome usmenom podatku. U isto su vrijeme po svoj prilici izgrađeni i jaki kazamati na Maglaju.

Sl. 12 Oštećeni top iz XVI do XVII vijeka, otkopan u turskom nasipu u dvorištu grada.

Sl. 13 Klin (vereton?) za bacanje zapaljene kućine, otkopan u kapi-kuli na Maglaju, crtež (72).

u XVII v., čime bi se lakše mogla shvatiti ova očita razlika u tehnici zidanja?

Drvene stega ugrađuju se u zidove u svrhu ravnornog slijeganja zidne mase. Upotrebu stega nalazimo i na srednjovjekovnim gradovima u Bosni, s tom razlikom što na njima dolaze isključivo poprečne »hatule«, dok je upotreba stega po dužini zida tj. horizontalnih »hatula« karakteristična za turske gradnje.⁶⁵ S vremenom su i Turci napustili ovo drevno dostignuće građevinske tehnike, pa ih npr. prilikom rekonstrukcije Srebrenika na Tinji (poč. XVIII v.) više nema.⁶⁷ Ne nalazimo ih ni na kazamatima na Maglaju (1690), iako se tu i tamo javljaju i kasnije, npr. na Maglaju, u zidu tzv. Halenskih vrata u predvorju koje je nastalo tek u XVIII vijeku. Po svemu dakle izgleda da su sistem horizontalnih »hatula« u Bosni donijeli Turci, pa stoga objekte na kojima dolaze stega po dužini zida treba smatrati turskim gradnjama, a ne srednjovjekovnim bosanskim.⁶⁸

⁶⁵ D. MAZALIĆ, Travnik i Toričan, GZM 1948, str. 149, ISTI, Borač, GZM 1941, str. 35; P. ANĐELIĆ, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM 1958, str. 199; I. BOJANOVSKI, Stari grad Bobovac, Naše starine VIII, str. 78.

⁶⁶ MAZALIĆ, Travnik i Toričan, str. 152.

⁶⁷ BASLER, Stari grad Srebrenik, Naše starine IV, str. 126.

⁶⁸ Zbog potpunosti izlaganja potrebno je ovdje istaći da DEROKO (o. c, str. 82 i 83) ovaj horizontalni sistem stega »koje se na zid postavljaju kao kakve

Tako je bilo stanje i izgled tvrđave pred upad Eugena Savojskoga u Bosnu (1697). Tvrđava još nije imala ni obor ni predvorje, kako se to lijepo vidi na graviri iz 1697, na kojoj je osim maglajske tvrđave (i naselja) prikazan i austrijski logor na lijevoj obali Bosne na dan 7. oktobra 1697. sl. 14) Toga je dana maglajska posada bez borbe predala tvrđavu snagama Eugena Savojskoga.

U svom ličnom dnevniku Savojski je za tvrđavu zabilježio da je »un fort mauvais lieu, mais sur un rocher assez haut, il est difficile d'y mener de l'artillerie«. ⁶⁹ Da je utvrđenje bilo u lošem stanju, potvrđuje i službeni opis. ⁷⁰ Ratni plijen sastojao se svega od tri mala topa i jednog mužara. Zarobljeno je 200 vojnika.

Na povlačenju iz Bosne Austrijanci su 30. oktobra (iste godine) digli u zrak maglajsku tvrđavu, što naša historiografija nije nigdje zabilježila. Osim podataka u Eugenovu dnevniku i službenom opisu rata, ⁷¹ sačuvala se i gravira ovog događaja, koji je ionako slaboj fortifikaciji morao nanijeti jača oš-

rešetke, sastavljene od uzdužnih i poprečnih greda«, smatra našim srednjovjekovnim dostignućem, što je za Srbiju vjerojatno, jer su ovu tehničku specifičnost Srbi mogli preuzeti od Bizanta i prije dolaska Turaka u srpske oblasti, ukoliko se nije razvila iz autohtonog načina zidanja tzv. bondruk tehnike. I. ZDRAVKOVIĆ je na starom gradu Kozniku također našao da su kroz zidove provučene grede »u horizontalnom pravcu u vidu roštilja... (Vesnik Vojnog muzeja JNA, sv. 3 Beograd, 1956, str. 247). Podaci sa bosanskih gradova ne daju za to potvrde. Tako su npr. na Travniku stariji (srednjovjekovni bosanski) dijelova, zidova ukrućeni ulaganjem drvenih poprečnih greda u masu zida, a mlađi (turski) horizontalnim »hatulama«. Lijep primjer pružaju i zidovi Bobovca: bosanski sa poprečnim, a kasnije turske dogradnje sa horizontalnim gredama. Do istog smo zaključka došli proučavanjem tehnike zidanja više starih gradova (Pavlovac, Borač, Sokol na Plivi i dr.). Tako je i na Maglaju, Doboju i drugim susjednim gradovima. — Po svemu dakle izgleda da su u Bosnu horizontalni sistem drvene armature (tzv. hatule) donijeli tek Turci. Radi se zapravo o orijentalnom načinu (poznatom još Babiloncima), ali i mnogim romaničkim i gotičkim majstorima na Zapadu. Horizontalne grede susreću se i na nekim starijim građevinama u Hrvatskoj (npr. Ribnik, Blagaj na Korani, i dr.). usp. S. GVOZDANOVIĆ, Stari grad Ribnik, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jazu, Zagreb, 1962. br. 1 i 2, str. 50.

⁶⁹ Journal de la marche en Bosnie (Kriegs — Archiv 1697, Fasc. XIII, 1), štampano kao dodatak (Militärische Correspondenz des Prinzen Eugen von Savoyen 1697 — 1698), str. 89 u djelu Feldzuge gegen die Türken 1697 — 1698 und der Karlowitzer Friede 1699 od Moriza EDLEN von ANGELI, Beč, 1876, ser. I, sv. II.

⁷⁰ Moriz EDLEN von ANGELI, cit. dj., str. 183 i 184.

⁷¹ Eugen Savojski o tome kaže: »A ce passage j'ai trouvé les troupes, qui venaient de Maglay, ayant envoyé ordre hier au général Truchsess de marcher apres avoir sauter et bruler Maglay, les mines étant pretes...« (o. c, str. 96), dok se u Feldzuge..., str. 197. kaže: »Ungefähr ¼ Stunde südlich von Dobo, wo ein Übergang über die Ussora führte, stieß

tečenja. ⁷² Nije poznato koliki je bio opseg ovih razaranja (sl. 15).

Tek poslije ovih događaja izgrađeno je na zapadnoj strani predziđe sa puškarnicama (cvinger) i obor oko sat-kule, koja je izgrađena još u XVII vijeku. Ranije su na mjestu predvorja i obora bile samo palisade (sl. 14). Popravljeni su i oštećeni dijelovi iz 1697, istočni bedem i južna kula, što se jasno uočava po vrsti kamena i strukturi zida. U ovo vrijeme vjerojatno je uređen i banket uz istočni bedem, ukoliko to nije učinjeno zajedno sa gradnjom kazamata oko 1690. g.

I u toku XVIII v. vršene su popravke na gradu. Tako su 1782. popravljane barutane, pet kula i pet karaula (karaule su vjerojatno bile na vanjskim obrambenim zidovima palanke), ⁷³ ali ovi radovi nisu u kastelološkom smislu bitnije izmijenili ni snagu ni izgled tvrđave.

U anonimnom opisu Bosne iz 1765, koji je objavio Bodenstein, za Maglajsku tvrđavu se kaže da nije velika i da ima samo manje topove. ⁷⁴ Nešto je opširniji i podacima bogatiji opis tvrđave što ga je dao uhoda Božić 1785, uoči posljednjeg austro-turskog rata (Dubčki rat 1788-1791). ⁷⁵ U toku ovoga rata Austrijanci su ponovo na kraće vrijeme zauzeli maglajsku tvrđavu, ali su je ostavili neoštećenu. ⁷⁶

Sredinom XVIII v. postaje Maglaj sjedište kape-tana. Još i danas tradicija sjevernu kulu naziva kapetanovom kulom. Sve do 1878. godine Turci su držali nešto vojske u tvrđavi, kada je konačno napuštena kao vojno-obrambeni objekt. Time se završava biografija ovoga grada-tvrđave na padinama Ozren-planine, koji je zajedno sa siluetom

GWM. Truchsess mit dem bei Maglai verbliebenen Reste des Corps zu dem Detachement des Prinzen, nachdem er auf dessen Befehl zuvor das Schloss gesprengt... hatte.«

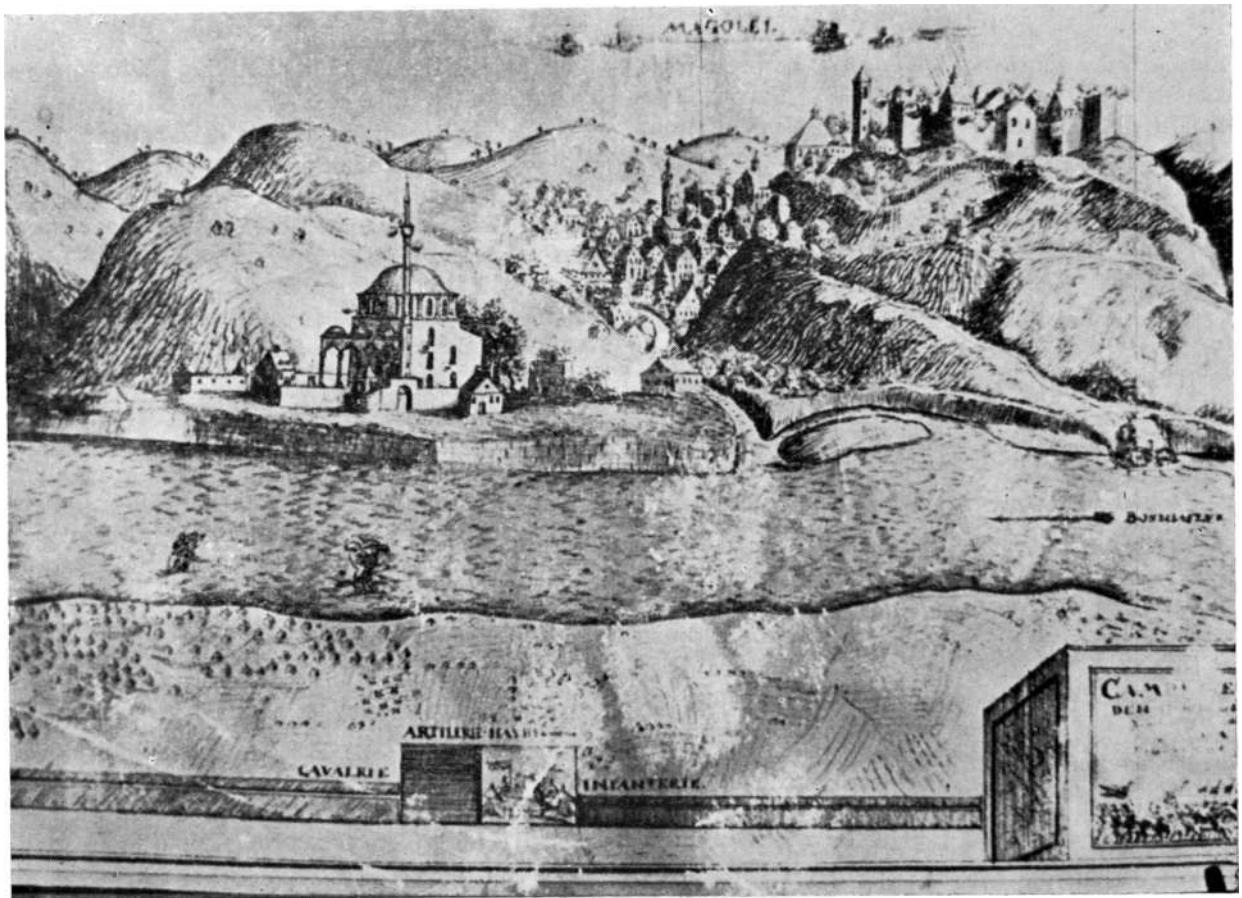
⁷² Obje gravire (sl. 14 i 15) crtao je crtač u štabu Eugena Savojskoga, a originali se nalaze u vojnom arhivu u Beču.

⁷³ KREŠEVLJAKOVIĆ, Prilozi II, str. 120.

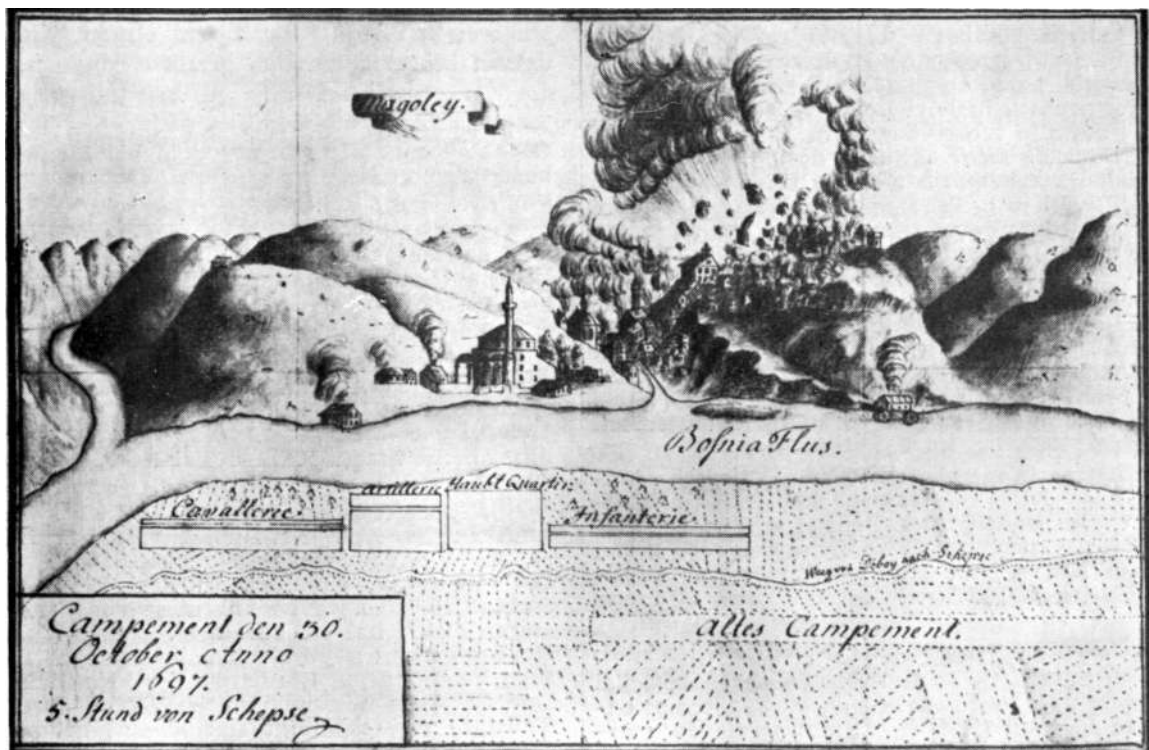
⁷⁴ Povijest naselja u Posavini 1718 — 1739, GZM 1908, str. 97. Ovaj opis Bosne ne potiče iz označenog vremena, nego tek iz druge polovine XVIII v. (oko 1765), usp. KREŠEVLJAKOVIĆ-KAPIDŽIĆ, cit. dj. u bilj. 75, str. 7, odm. KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije..., str. 19, bilj. 23.

⁷⁵ KREŠEVLJAKOVIĆ - KAPIDŽIĆ, Vojno-geografski opis Bosne pred Dubčki rat od 1795, str. 58 — 59. Među ostalim za tvrđavu kaže »Die Mauern sind bey 14 Fuss hoch und an den Ecken ein Runder, und 3eckige Thürme wovon nur diese vor Canonen sind. Gegen Osten hat solche eine Vormauer, und gegen Norden deren zwey übereinander die aber nur 5 — 6 Fuss hoch und auf Stufen die der Fels bildet erbauet sind Ostwärts fuhren in solches Thore durch 4eckige Thürme- und es enfält von innen nur des Disdars Wohnung«. Na žalost, plan grada nije sačuvan.

⁷⁶ TRUHELKA, o. c, str. 84; KREŠEVLJAKOVIĆ, Naše starine I, str. 20. Tvrđavu je na kraće vrijeme zauzeo Laudon.

Sl. 14 Gravira Maglaja iz 1697. godine.

Sl. 15 Gravira iz 1697. prikazuje kako je crtač vidio miniranje grada od strane Austrijanaca 30. oktobra 1697. godine.

jedne od najljepših džamija u zemlji sačinjavao vrlo privlačan krajolik, obrubljen zelenilom i koritom Bosne.⁷⁷

Ako rezimiramo prednja izlaganja, onda možemo izvoditi ove faze razvitka maglajskog gradatvrđave:

I faza: Župski grad XIII i XIV stoljeća, možda u osnovnom sličan Vranduku i susjednom. Stogu,⁷⁸ sa jednom, kulom i bedemom koji je zatvarao usko i strmo dvorište, djelomično izgrađen u drvu i suhozidu. Ova romanička faza nije potvrđena ostacima arhitekture, ali za nju snažno govori položaj grada koji ne odgovara epohi vatrenog oružja. Ovoj fazi bi odgovarao najdonji stratum u sondi I. iz ovog bi doba bila i cisterna.

II faza: Feudalni burg iz kraja XIV i XV vijeka. Sastoji se od masivne branič-kule kao jezgra i visokih bedema koji su na južnom boku pojačani kulom (Mauerturm). Lako je moguće da je južna

⁷⁷ Za XVIII vijek i dalje vidi: KREŠEVLJAKOVIĆ, Kapetanije u Basni i Hercegovini, Sarajevo, 1954, str. 177 — 179, ISTI, Prilozi II, passim; ISTI, Hanovi i karavanseraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957, str. 122 i 123; tu se daje i ostala literatura i citiraju izvori. Usp. i ŠABANOVIĆ, o. c., str. 184 i dalje (passim), FILIPOVIĆ, Ozrenjaci ili Maglajci, GZM 1952, str. 337 i d.

⁷⁸ Mali župski (?) grad na krševitom vrhu Stog planine (k. 935) iznad Krivaje. O gradu se ništa ne zna. Narod ga naziva Grad. Prema mojim podacima iz terenskog dnevnika — slobodan zid se još jedino vidi sa sjeverne strane, sve ostalo je u ruševini. Ima oblik elipse (cca 45 X 22 m). Najveća gomila šuta nalazi se uz istočni bedem (od kule?), gdje je bio i ulaz u grad. U zapadnom dijelu dvorišta »uz bedem naziru se tragovi zgrada (za stanovanje?). Nekih 50 m ispred grada je veća gomila kamena s malterom, valjda isturena kula. Ispred nje u kamenu vještački iskopani prosjek. Grad je zidan u malteru od lomljenog kamena. U malter je primiješana tucana cigla. Po svom osnovnom izgledu grad pruža sliku starijeg burga (Burgstall). Prve podatke o gradu dao je ODŽEČKIC, Zavidovići i okolina, str. 47—48, a spominje ga i Filipović, Manastir Vozuće u Bosni, str. 5.

kula sa unutrašnjim dvorištem izgrađena nešto kasnije od donžona, u toku XV vijeka. Burg je ovaj oblik uglavnom zadržao i kroz XVI stoljeće pod upravom novih gospodara.

III faza: U XVII v. burg se pretvara u tvrđavu po artiljerijskoj koncepciji: oborena je branič-kula, sniženi i ojačani bedemi, izgrađena dva manja (nepravilna) bastiona i ojačana kapi-kula. Dvorište je povišeno i prošireno za topovsku bateriju. Vjerojatno je u ovoj fazi uređen prilaz sa sjeverne strane.

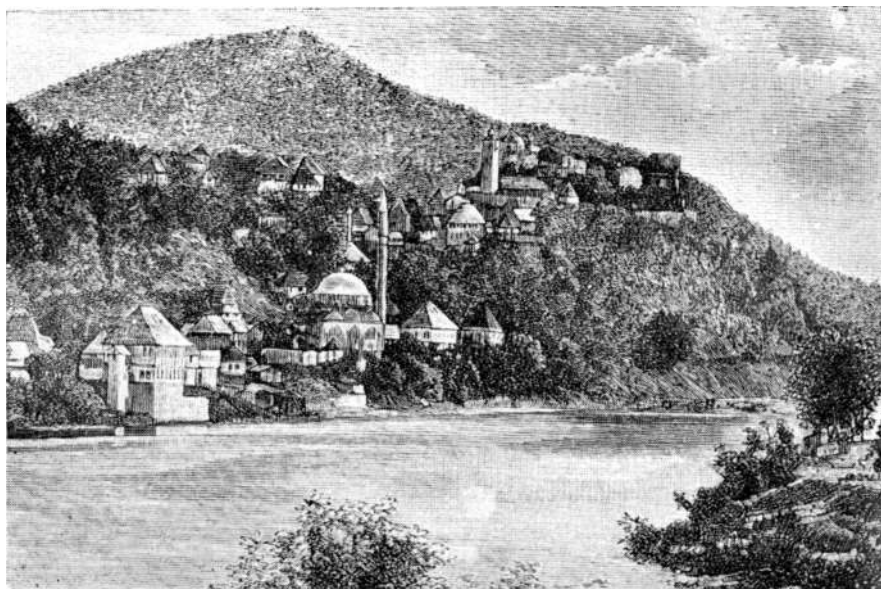
IV faza: Krajem XVII vijeka izgrađeni su kazamati, kapi-kula je tada dobila svod i visinu, a vjerojatno su tada ugrađeni i banketi uz istočni bedem.

V faza: Negdje u početku XVIII v. tvrđava je dobila predvorje i obor oko sat-kule, koja je izgrađena još u XVII st.⁷⁹ Na kulama i bedemima oštećenim 1697. izvršene su popravke.

Dokumenti kojima smo se koristili bacaju dosta svjetla i na urbani razvoj naselja koje se razvilo oko grada i koje je raslo zajedno sa gradom, preuzimajući postepeno njegove upravne funkcije, kao središte župe a kasnije nahije (koja je obuhvatila područje Gostovića, Krivaje i Bosne do Trbuka).

Već u najstarijem turskom defteru iz 1485. spominje se selo Maglaj sa 32 porodice vlahova. Ovo je selo vjerojatno bilo nasljednik srednjovjekovnog podgrada, koje se makar i u najrudimentarnijem obliku moralo razviti u blizini feudalnog burga (kao i u susjednom Doboju — *subtus castrum Doboi*), ali ne sasvim uz bedeme grada. Uskoro se počelo oko tvrđave razvijati i muslimansko naselje sa najstarijom džamijom na mjestu današnje Su-kije džamije.

⁷⁹ Potrebno je ispraviti navod KREŠEVLJAKOVIĆ-A, Sahat — kule u Bosni i Hercegovini, Naše starine IV, str. 31, da je sat-kula u Maglaju nastala u XVIII v, jer je prikazana na graviri iz 1697.

Sl. 16 Izgled Maglaja iz 1878. Crtež je posuđen iz Hoernesa, *Dinarische Wandemngen*, Beč 1888, str. 316.

Izgled toga naselja koje se dislociralo pod zaštitom tvrđave u osnovi su sačuvale gravire iz 1697, na kojima se dolje pored Bosne vidi vrlo lijepa Kuršumli džamija sa vitkim minaretom, jedna od najljepših u Bosni, djelo Kalaun Jusuf paše iz XVI v, sa pratećim objektima. Ruševina iza džamije izgleda da predstavlja hamam koji se inače spominje u literaturi,⁸⁰ a čiji su ostaci nedavno otkopani prilikom gradnje kuće Nalića Mustafe (sl. 14). Prije 1697. godine uz tvrđavu je sagrađena sat-kula. Još oko 1765. imalo je ovo predgrađe svega oko 50 kuća.⁸¹

Sudeći po rijetkim prikazima Maglaja iz 60-tih godina prošlog vijeka, gro naselja ostao je sve do 1878. pod zaštitom tvrđave. Do 1878. sagrađeno je malo zgrada u predjelu oko Kuršumli džamije, među njima kao najljepša konak Uzeirbegovića pored Bosne (sl. 16).

Kod džamije se prelazilo skelom preko Bosne. Prva zgrada izgrađena na lijevoj obali bila je, kažu, Delibegov han, koji se sačuvao do danas, Delibegov han je navodno izgrađen istom 70-tih godina XIX v.⁸²

Pod austrijskom upravom naselje se počelo razvijati uz Bosnu na prostoru do potoka Jandrošca, gdje je na musali bila sve do kraja prošloga vijeka jedna gradska kapija. Druga je bila uz Bosnu pod gradom kraj Ali-hodžina mlina. Groblja na Orsupovcu i Turbetu bila su izvan šireg gradskog bedema

⁸⁰ KREŠEVLJAKOVIĆ, Banje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1952, str. 117–118. Za džamiju v. TRUHELKA, o. c., str. 80 i KREŠEVLJAKOVIĆ, Maglaj, u Kalendaru Narodna uzdanica, Sarajevo, 1935, str. 142–145.

⁸¹ BODENSTEIN, o. c., str. 97.

⁸² KREŠEVLJAKOVIĆ, Hanovi i karavanseraji, str. 122. Tu su se na mjestu sv. Skela do 1963. sačuvali kameni stupovi za vezivanje skele. Stupovi su uklonjeni 1963. jer se na tome dijelu priprema izgradnja gradskog trga.

ma u koji su bile ugrađene karaule, a koji je bio napravljen od palisada i nasipa (palanka!).⁸³

U vremenu od 1878. do 1945. sagrađeno je na lijevoj obali Bosne, koju su Austrijanci povezali željeznim mostom sa starim naseljem, samo nekoliko kuća. Tu su na prostoru, na kojem je logorovao princ Eugen, a vjerojatno i Sigismund 1408, do najnovijeg vremena stajali vrtovi i polja.

Naselje se počelo nešto brže razvijati otkako je postalo sjedište kapetanije, tako je oko 1867. već imalo 3 180 stanovnika.⁸⁴

U naše dane, izgradnjom novog, modernog naselja na lijevoj obali Bosne, Maglaj se razvija u jednu od ljepših urbanih cjelina u BiH, u kojoj i stara tvrđava treba da nađe suvremenu namjenu.

⁸³ Po usmenim podacima Josifa Sirnica i Alekse Jovanovića, građana Maglaja. Posljednji ima u rukopisu kroniku Maglaja. — Zanimljiv je opis Joakima Vujića (Putešestvija po Srbiji, 1828) turskih utvrđenja u Beogradu: »... podosmo nas trojica iz čaršije preko Kalimegdana u gornji grad, i prede nego što smo bili došli na kapiju, videli smo mnoge šancove i bedeme, koji gore imaju koševе, pune nabijene sa zemljom. Između koševa vide se crni topovi... Dalje po bedemi vide se različite karaule (stražare), a svuda unao-kolo jesu bedemi s palisadi utvrđeni.« Tako je otprilike izgledao i ovaj maglajski vanjski sistem utvrđenja koji se sačuvao do pod kraj XIX stoljeća.

⁸⁴ G. THOEMEL, Beschreibung des Vilajet Bosnien..., Beč, 1867, str. 124. Tada je Maglaj sjedište kaze. Pojedine podatke o Maglaju daju i drugi austrijski i njemački pisci i putopisci iz druge polovine XIX v, tako BLAU, Reisen in Bosnien..., str. 138: LERCHENFELD, Bosnien..., str. 66. HOERNES, Dinarsche Wanderungen..., str. 205, i drugi. Interesantno je zabilježiti podatak Hoernesa da su stanovnici Maglaja protestirali kada je Kalaun Jusuf paša (XVI v.) htio da im sagrađi kameni most preko Bosne. Tradicija kaže da su od toga kamena sagrađene neke ljepše starije kuće u Maglaju. Prilikom izgradnje novog dijela grada na lijevoj obali, nađeno je nekoliko rupa sa većim količinama zagašenog kreča, misli se, pripremljenog u svoje vrijeme za gradnju mosta.

KONZERVATORSKO—RESTAURATORSKI ZAHVAT

Svaki konzervatorski zahvat po svome zadatku i postupku predstavlja složen problem. Na Maglaju, gdje su u toku dvije godine obavljeni obimni radovi, posvećena je puna briga svim aspektima ovog kompleksnog procesa, kome je bio cilj da u što većoj mjeri sačuva (konzervira!) autentički historijski sadržaj i izgled teško oštećenog spomeničkog ansambla u cjelini, a ujedno da se sanacijom njegove arhitekture za duže vrijeme produži život objekta, koji je — prilagođujući se općem razvitku — nadživio skoro šest vijekova.

Rukovodeći se osnovnim principima konzervatorske teorije i prakse, prije svega je trebalo konsolidirati dotrajale dijelove, koji su, izgrađeni, u raznolikoj tehnici, pripadali raznim epohama i stilovima. U prvom se, dakle, planu predviđala čista konzervacija bolje očuvanih dijelova, a samo

iznimno manje rekonstrukcije kao najefikasniji vid konzervacije (kao što je npr. pokrivanje kula, obnova kazamata itd.). Novoizgrađeni dijelovi konstruirani su na bazi tačno utvrđenih elemenata i u cjelini i detaljima — arhitektonski, strukturalno i koloristički — adaptirani starom. To i jeste bila glavna svrha prethodnih sistematskih ispitivanja na čitavom tretiranom prostoru, o čemu smo govorili naprijed.

Uz dužno poštovanje svih kulturnih epoha (kod pregrađivanja starih gradova novi su dijelovi uvijek podizani u savremenim formama, a nikad se nisu oponašali stari oblici i tehnika) sačuvana je autentičnost svih dijelova grada u njihovom historijskom razvitku i izbjegnuta opasnost od netačnih interpretacija. Izvjesne umjetničke vrednote (npr. ambijenat oko cisterne, presvođena vrata u obor)

obnovljene su u starom obliku. Sto se tiče odnosa volumena drugostepene plastike, naročito u unutrašnjosti grada, postiglo se da izvjesne ambijentske cjeline (npr. ansambl južne kule, ruina branič-kule, itd.) efektno djeluju arhitektonsko-vizuelnim valemima i izvjesnom intimnošću. Prvostepena plastika, posmatrana iz blizine ili iz daljine, dobila je privlačan izgled, iako je grad — u svom razvitku — bio okrnjen i ostao bez dinamike ritma svoje gornje konture (silhouette). Ovako okrnjen, bez donžona, krovova i kruništa, izgubio je pitoresknost silhete jednog burga, pa u cjelini djeluje pomalo razvučeno, što bi se dalo otkloniti rekonstrukcijom kula i donžona, (čime bi se jače naglasila vertikalna kontura), Napokon, gdje god se to moglo, nastojalo se da spomenik sačuva i izvjestan čar ruine; očito je naime da ruševina kao takva aktivnije djeluje na emocije i estetska čuvstva posjetilaca te potiče maštu da prošlost grada ovije u koprenu legende.

Kako stari grad predstavlja najstariju etapu u urbanom razvoju Maglaja kao gradske aglomeracije te još i danas sačinjavaju sastavni dio naselja, pozvan da u živom organizmu grada i dalje igra aktivnu ulogu, konzervacija je morala voditi računa o zadatku koji je urbanistički plan razvitka Maglaja dodijelio ovom fortifikacijom objektu u novom vremenu, u kojem je tvrđava potpuno izgubila svoju pravu namjenu. U okviru pozitivnih koncepcija urbanističkog plana da se na desnoj obali Bosne konzervira stari dio naselja, sa starim mahalama i bosanskom arhitekturom stambenih prostora, poantiranih zdanjem jedne od najljepših bosanskih džamija, stari grad može u komunalnom životu postati vrlo atraktivna tačka sa vrlo korisnom namjenom (ljetno kino ili ljetna pozornica, bosanska kafana i vidikovac), a to bi također doprinijelo i razvoju lokalnog i tranzitnog turizma, pogotovo kada se modernizira cesta dolinom Bosne. Vodeći računa o konkretnim sugestijama SO Maglaja, to se napose odrazilo kod arhitektonskog oblikovanja kapi-kule i njenog povezivanja sa dvorištem, jačeg zahvata u obnovi kazamata, itd.

Sam konzervatorski postupak sastojao se u slijedećem.⁸⁵

Najprije je uklonjena gusta vegetacija, sa zidova ili iz njihove blizine. Drveće unutar ruševina, istina, oživljava sliku ambijenta, ukoliko ne ugrožava same zidove. Na Maglaju su bedemi, kule

i drugi objekti bili teško oštećeni od raznog drveća, koje je direktno raslo iz zidova i uništavalo ih snagom svojih žila. Stoga je na pojedinim mjestima, da bi se došlo do zdrave podloge, bilo potrebno obrušavanje većih zidnih masa rastočenih rastinjem. Izgradnji novih dijelova pristupalo se tek pošto su uklonjeni dotrajali dijelovi, a zidovi oprani i očišćeni od humusa i vegetacije.

Trajan, a ujedno stilski tretiran zid, najlakše se dobije upotrebom lemljenog kamena iz same ruševine.⁸⁶ Stoga su svi dijelovi staroga grada u dvorištu izgrađeni od starog pritesanog kamena, uzetog iz ruine (osim kapi-kule gdje je iz konstruktivnih razloga bio potreban krupniji kamen). U oboru i predvorju korišten je također jednim dijelom novi kamen, istog geološkog sastava i iste sive boje (riodacit), dok je jezgro ispunjeno lomljenim kamenom u obilnoj kaši produžnog maltera. Slaganje kamena u lica zidnih platna vršeno je na stari način, tj. onako kako je koji zid bio u prošlosti ozidan, uglavnom nepravilno (structura incerta). Pravilnih pasova na ragnajskom gradu i nema. Na mjestima gdje su zidovi obnovljeni, a gdje su to dozvoljavali konstruktivni razlozi (kao npr. na parapetima) zbog štednje izgrađeni su tanji zidovi, ali nigdje ispod 0,60 m.⁸⁷ I tu je u rustičnu strukturu zida ugrađen tradicionalni materijal. Na nekim su opet mjestima (parapeti npr.) zidovi ostavljeni nezavršeni, tj. bez krune zida, jer za to nisu postajali tačni elementi, ostavljajući tako radovima u drugoj fazi da izvjesnim rekonstrukcijama i akcentiranjem ritma gornje konture (koja u vizuri nije dovoljno razbijena), ožive dosta razvučenu siluetu grada.

Kao vezivno sredstvo upotrebljavan je produžni malter u omjeru 1:3:6 (osim na nekim mjestima u temeljima gdje se morao koristiti cementni malter), dok su površine izložene atmosferilijama obrađene jačim produžnim malterom (1:3:3). Upotreba cementnog maltera izbjegnuta je zbog njegove ružne crno-sive boje i drugih loših svojstava: što zatvara pristup zraka i ne veže se sa srednjovjekovnim krečnim malterom, što je promjenljivog volumena i izbacuje soli.⁸⁸

U srednjem vijeku (a i kasnije), pogotovo na obrambenim objektima, zidovi su obrađeni dosta rustično, pa i grubo. Upravo zbog toga spojnice nisu fugovane nego samo dersovane da bi izgledale što rustičnije, a da bi kamen došao što više do izražaja, nastojalo se da se fuge dobro nabiju i da su što uže.

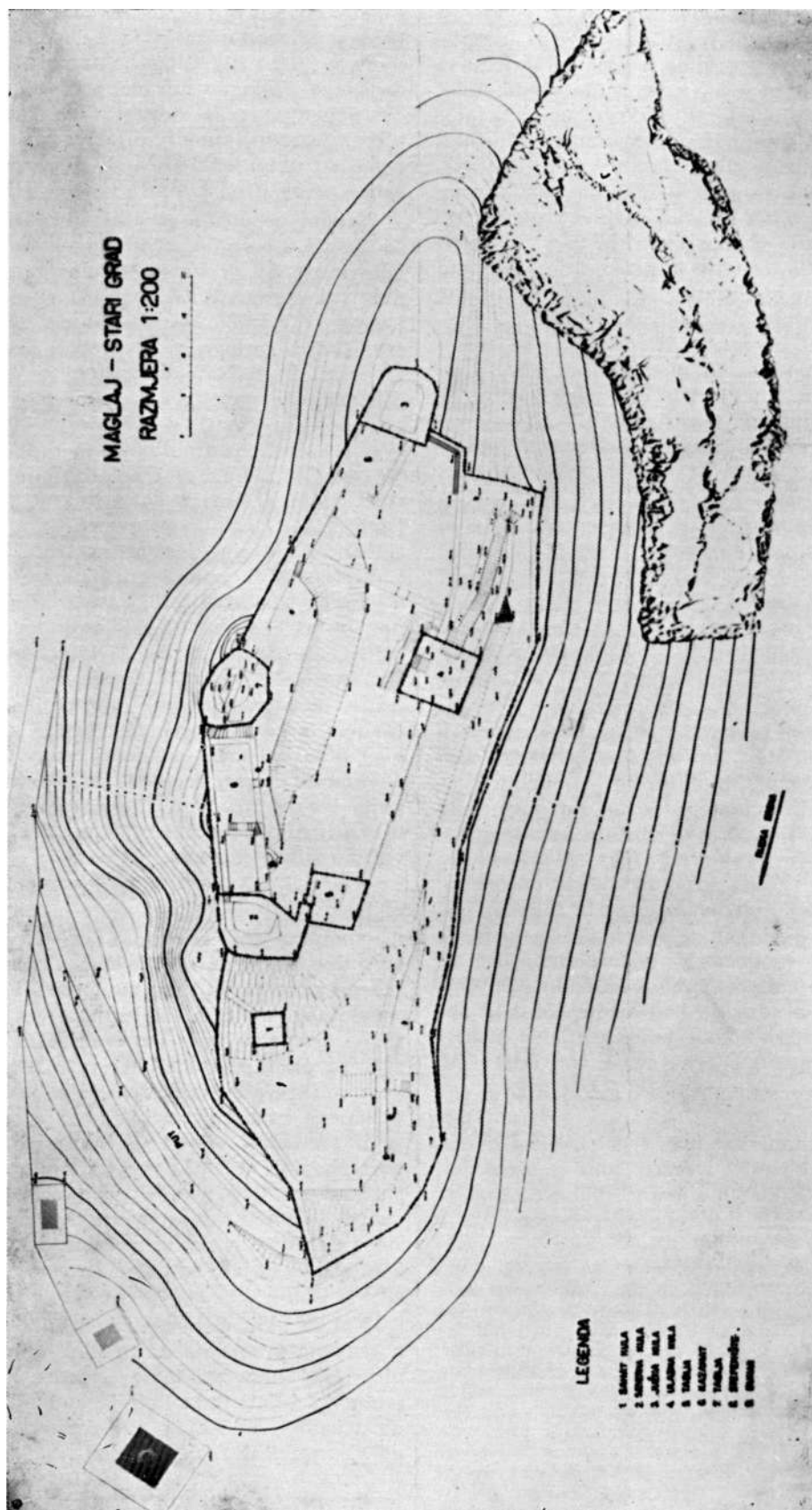
Nakon ovih čisto principijelnih i metodoloških napomena prelazimo na pregled radova po pojedinim objektima, Pri tome ćemo se zbog lakše orijentacije držati reda koji je kod opisa starih gradova jedino logičan, tj. poći ćemo od glavnog ulaza na sjevernoj strani (vidi plan na sl. 17).

⁸⁶ CABOGA, cit. dj., str. 22.

⁸⁷ Ibidem, str. 22.

⁸⁸ Ibidem, str. 22.

⁸⁵ Radovi u 1962. godini izvedeni su uglavnom po projektu ing. arh. Esada Kapetanovića, vanrednog profesora Arhitektonsko-urbanističkog fakulteta u Sarajevu i ing. arh. Nedeljka Rosića, asistenta istog fakulteta (Projekat I), a ostali radovi po projektu prof. Ive Bojanovskog, ing. Envera Dedića i građevinskog tehničara Envera Šečića (Projekat II). U toku radova moralo se zbog nepredviđenih nalaza odstupati od oba projekta. Istraživačkim i konzervatorskim radovima rukovodio je pisac ovog članka uz pomoć Režijskog odbora i stručnjaka ing. Envera Dedić, ing. arh. Remzije Korkuta i grad. tehn. Envera Šečića. Konzultiran je i stručnjak statičar ing. Jeftić. Zidarske radove izveli su zidari — restoratori Jure Stipić, Ante Galić i drugi zidari iz Posušja.

Sl. 17 Geodetski snimak starog grada Maglaja.

Kroz kapiju (sa lukom) ulazi se u dugo i tijesno predvorje (zakašnjeli cvinger), iz kojega se najprije (lijevo) skreće u obor sa sat-kulom, a nešto južnije (opet na lijevo) u kapi-kulu do koje se dolazi stepeništem. Iz kapi-kule izlazi se (opet stepeništem) u gradsko dvorište, jezgro burga-tvrđave. Dvorište je na oko 6 m. višem nivou od obora i predvorja. Dugo, dosta usko, dvorište flankirano je na istočnom bedemu sa dvije kule, dok se na sredokraći, na topografski najjačoj tački u gradu, nalaze ostaci manje turske tabije, srednjovjekovne branič-kule. Uz sjevernu kulu prislonjena je na zapadni podzid druga (također nepravilna) tabija, koja je dosad bila nepoznata (zatrpana). Sa zapadne strane, prema rijeci Bosni, ograđeno je dvorište visokim podzidom, sa kapi-kulom u sredini. Uz istočni bedem bila su još prigradna i tri turska kazamata, od kojih su se dva sačuvala, dok je treći, onaj ispod sjeverne kule, porušen.⁸⁹ U zapadnom zidu porušenog kazamata nalazi se cisterna kružnog oblika.

Predvorje

Zapadno predziđe, podignuto u XVIII v, dugo preko 107 m, bilo je jako oštećeno od razornog djelovanja vegetacije (iz zida je raslo nekoliko većih stabala), dok su drugi dijelovi zida bili iznutra truli tako da je konzervacija ovoga zida predstavljala veći zahvat, ali čisto tehničke prirode. Ugrađeno je preko 70 m³ novog zida, pretežno na vanjskom licu i na kruni. Kruna zida (prosj. šir. 1 m) završena je ravno do originalne visine, kako je zid bio negdje poč. XVIII vijeka izgrađen. Jedan dio ovoga zida, onaj uz kapiju, konzerviran je na dužini od 16 metara 1953. godine, ali ne do originalne visine, nego niže, pa je predstavljalo poteškoću ostvariti harmoničan prelaz od ovog nižeg na viši dio zida. Stoga je prolazni dio izveden stepenasto. Na tome dijelu je predziđe rekonstruirano u cjelini, jer je bilo potpuno uništeno (sl. 18).

U predziđu, koje je štitilo pristup od Bosne, ugrađene su brojne puškarnice. Veći dio puškarnica bio je razvaljen, pa su sve odreda obnovljene. Nivo terena u predvorju bio je uslijed velikog nanosa zemlje iz gornjeg dvorišta (jer je parapet bio porušen) zatrpan, tako da su puškarnice najvećim dijelom bile zasute kao i mala vrata u južnom zidu predvorja (»Halenska vrata«). Zato je nivo predvorja spušten do originalne kaldrme (25 cm ispod puškarnica), odnosno do praga Halenskih vrata. Time su puškarnice dobile svoju normalnu visinu — za vojnika u ležećem ili klečećem stavu. Na taj je način i korisna visina predziđa u predvorju podignuta do nešto više iznad dva metra, dok je prosječna visina njegovog vanjskog lica 4,5 metra. Obnovljena su tzv. Halenska vrata (sa lukom, koji je bio djelomično oboren), a da se sa te strane spriječi nekontrolirani ulaz u grad, postavljena su željezna vrata sa rešetkama. I zid

iznad vrata je konzerviran. Manji zahvat učinjen je i na kruni zida iznad (glavne) ulazne kapije, koja je dobila i nova hrastova vrata sa okovom.

Obor

Sudeći po tehnici zidanja i po vrsti kamena, obor je nastao u isto vrijeme kad i predvorje, poč. XVIII st. Zidan je dosta loše kao i predziđe.⁹⁰ Aktuelno stanje zidova u oboru bilo je također vrlo loše, naročito podzida prema predvorju na kome je potpuno obnovljeno lice i dio jezgra na dužini od 34 metra do prosječne visine od 3 metra. U toku radova otkopan je u sondi X ulaz u obor. Otkopani su kvaderi dovratnika (od sedre) i dijelovi luka od sedre, što je dalo podatke za rekonstrukciju vrata. Luk je izveden prema lukovima na prozoru rima sat-kule (sl. 19).

Raščišćavanjem vanjskog bedema obora utvrđeno je da je i ovaj bedem imao banket sa prsobranam, sve do iza sat-kule. Na bedemu je popravljen kruna, uređen je banket i puškarnice u prsobranu. Očišćeni su i popravljeni i otvori za oticanje vode, koji su vertikalno ugrađeni u banket (slične otvore imamo i na turskom kaštelu u Srebrenici).

Dio podzida uz kapiju konzerviran je 1953, pa je njegova visina diktirala i visinu ostalog dijela podzida. Stoga podzid nije obnovljen u originalnoj visini, koja se dade odrediti po obrisu na istočnom uglu velikog podzida, a koja je sa unutarnje strane obora bila visoka (najmanje) za visinu ljudskog stasa, sa puškarnicama prema zapadu. Svakako je

⁹⁰ Uopće turski su zidovi zidani slabije od srednjovjekovnih i na njima je i bilo najviše potreba konzervatorske intervencije.

Sl. 18 Pogled na predvorje i obor nakon konzerviranja.

⁸⁹ TRUHELKA, cit dj. str. 82. i slika str. 84. Objekat je početkom XX st. još stajao. Šut je u cjelini stajao nedirnut.

Sl. 19 Restaurirana vrata koja vode u obor sat-kule.

i tu bio banket sa prsobranom. Podzid je obnovljen kao ograda i pri vrhu sužen na 0,60 m (sl. 18).

U južnom zidu obora postojala su još jedna vrata sa stepenicama koje su vodile u predvorje. I ona su samo djelomično obnovljena. Inače, iz obora nije bilo direktnog ulaza u dvorište grada. U oboru je također niveliran teren, pa su u prostoru ispod tabije nađeni temelji recentnije zgrade, a iza sat-kule podzid koji je također obnovljen. U svemu je u oboru ugrađeno oko 71 m³ novog zida.

Kapi-kula (Širbegova kula)

Na ovom teško oštećenom objektu, visokom 12, a širokom 8 m, izvedeni su obimni i složeni poslovi. Uslijed pritiska svoda bio je zapadni zid kule na dva mjesta — uz uglove — vertikalno raspukao, pa je postojala latentna opasnost da se sruši gornji dio objekta sa svodom. Osim toga je sjeverni zid kule, baš na osloncu svoda, bio sasvim istrulio i istanjen (na svega 25 cm), što je opasnost od rušenja svoda povećalo. Na tom je mjestu trebalo zatvoriti veliku havariju u zidu (oko 15 m³ zida) i dograditi više od dva metra zida u visinu. Da bi se objekat stabilizirao, po savjetu stručnjaka statičara, proširen je stari upornjak uz sjeverni zid kule (pomaknut je od starog zida za oko 70 cm), sa zadatkom da spriječi daljnje širenje dubokih pukotina u zapadnom zidu kule, čime će i svod dobiti čvršći oslonac. Sa konzervatorskog stanovišta time se nije izmijenila autentičnost arhitekture, jer je na istom mjestu u zapadnom podzidu već postojao manji kantrafor (sl. 20). U svrhu konsolidiranja stegnut je zid zapadne kule željeznom stegom, a kula dozidana za 0,80 m iznad tjemena svoda i pri vrhu vezana armiranobetonskim serklažom.

Svod koji je na više mjesta bio oštećen konzerviran je injektiranjem i plombiranjem.

Osim izloženog statičko-tehničkog zahvata, koji je sam po sebi predstavljao složen (i opasan) posao, a koji je riješen sa punom stabilizacijom objekta, trebalo je naći i autentično rješenje prolaza iz kule u dvorište grada, koje je na višem nivou. Istočni zid kule, onaj prema dvorištu, bio je uglavnom pao (sl. 22), a nikakvih autentičnih podataka nije bilo o njegovom ranijem izgledu. Problem je bio težak iz razloga što je nivo u kuli mnogo niži od nivoa dvorišta. Visinska je razlika (poslije nasipavanja dvorišta) iznosila preko 3 m. Postavljalo se pitanje kako se ulazilo u dvorište i gdje je bio prolaz.⁹¹ Ispitivanjem objekta (i uz pomoć starijih mještana) dobijeni su ovi podaci: u zidu prema dvorištu bila su dva prolaza, donji i stariji, a kad je ovaj zatrpan (u vrijeme nasipavanja dvorišta), u dvorište se ulazilo kroz gornji otvor u visini prvoga sprata, do kojeg se dolazilo stepenicama (oko 15 stuba u kuli). Novootvorena vrata i zid uz njih oslanjali su se samo na hrastovu gredu (!) koja je bila postavljena iznad donjih vratiju, koja nisu nikad bila zazidana nego samo zatrpana. Analizom turske arhitekture općenito, a posebno same kule, došlo se do zaključaka da je na mjestu gornjeg prolaza morao ranije biti neki otvor zbog osvjetljenja, vjerojatno prozor.⁹² Kada je donji prolaz bio zatrpan, ovaj je prolaz po svojoj prilici bio proširen i funkcionalno iskorišten kao vrata. Samo se tako može objasniti činjenica da je istočni zid skoro čitav pao, jer je nakon adaptacije bio fundiran na gredi. Stoga je zid vraćen u prvobitno stanje, rekonstruiran je sa donjim vratima (na luk) i prozorom iznad njih (sl. 23).

S obje strane prozora obnovljeni su (iznutra u zidu) dolapi. Prozor je na vanjskom licu obnovljen u četvrtastom obliku (sa demirima), dok je iznutra, kao i dolapi, izveden u oštroj luk, prema originalnom stanju.

Stubište koje iz kule vodi na dvorište izvedeno je dvostrukim stepeništem uza zid kula, iako bi bliže autentičnoj situaciji bilo stepenište koje bi izlazilo na dvorište u ravnoj liniji. Takvo bi rješenje i estetski bolje odgovaralo, jer bi se na izlazu iz kule izbjegao »sudar« sa kamenom masom podzida vis-a-vis. Međutim, u tom bi slučaju stubište sasvim presjeklo gradsko dvorište u dva dijela, a to bi u savremenoj namjeni imalo štetnih posljedica. Stoga je, na izričiti zahtjev kumunalnih faktora, učinjen ustupak praktičnom korištenju dvorišta (sl. 23).

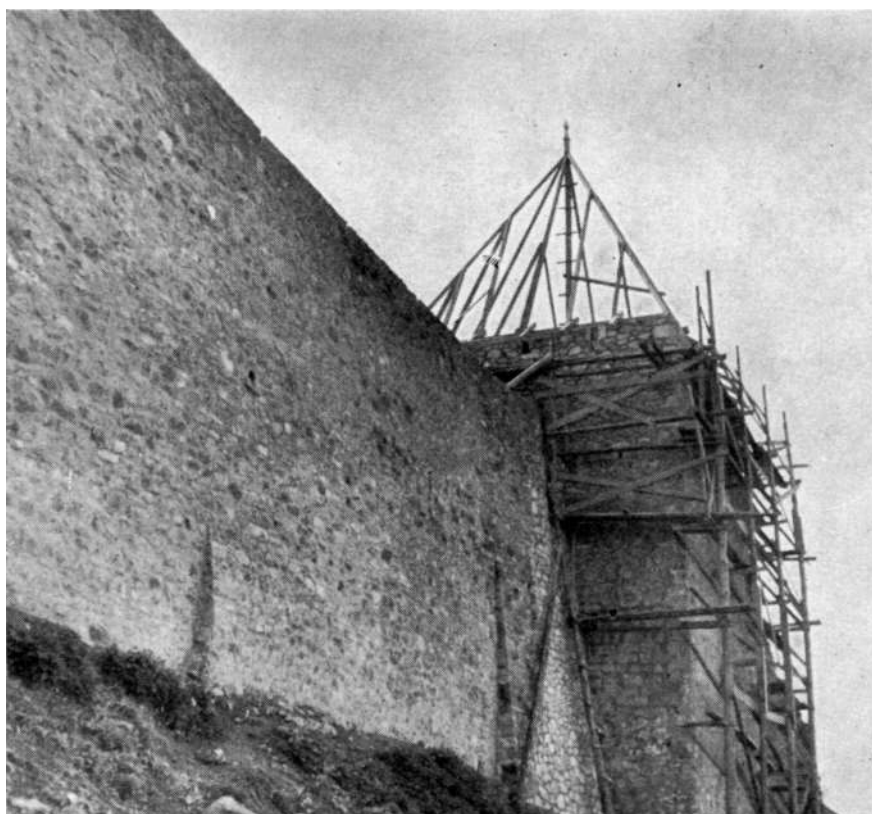
Za zaštitu svoda, i da se naglasi vertikalna silhueta grada, pokrivena je kapi-kula (po projektu I) visokim drvenim krovom od šindre. Takav krov

⁹¹ Truhelka o tome na cit. mjestu ne govori.

⁹² Osjećam potrebu da se zahvalim prof. Đ. Mazaliću koji mi je svojim odličnim poznavanjem obrambene arhitekture savjetom pružio pomoć u ovom kompliciranom problemu, a i inače.

Sl. 20 Stanje zapadnog podzida prije konzervacije.

Sl. 21 Zapadni podzid obnovljen.

nije autentičan, kako se to lijepo vidi na graviri iz 1697, ali je historijski opravdan i ambijentski potpuno logičan. Time je ovaj objekat prilično izmijenio raniji izgled. Da bi se donekle razbila monotonija kamene, sive plohe zida, ugrađene su pod krovom puškarnice koje bi trebalo da djeluju kao neka vrsta kruništa (samo bi morale biti veće, što je greška izvođača) (sl. 23).

Ogradni zid stubišta, koje vodi iz predvorja u kapi-kulu, (neka vrsta barbakane), obnovljen je u donjem dijelu u obliku ravnog zida, dok je sačuvani dio uz kulu konzerviran u strmoj liniji kao ruševina. Na početku stubišta je dograđeno pet stuba zbog niveliranja terena u predvorju.

Da bi se drenažne vode koje za velikih kiša prodiru kroz zapadni podzid izvele iz grada, provedena je drenaža kanalom, (dugim 18 m) koji iz rova sonde V prolazi ispod stubišta kroz kulu do Halenskih vrata u predvorju.

U obnovu kapi-kule ugrađeno je 65 m³ novog zida.

J u ž n a k u l a (Dizdareva kula) s a k a z a m a t o m

Kula je konzervirana još 1953. pa na njoj ovoga puta nisu izvođeni zidarski radovi osim dersovanja. Sonda iskopana u samoj kuli pokazala je da su joj zidovi u osnovi srednjovjekovni i da je tek naknadno zasuta (ispunjena) u prizemnom dijelu.

Gotovo je u cjelini obnovljena kamena zidna oplata kazamata, a svod kazamata koji je bio napukao popravljen je injektiranjem pukotine i postavljanjem novog hidroizolacionog sloja po svodu. Objekat je dobio i novu ogradu, iako je originalno bio bez ograde, sa ravnim »krovom«.

Nakon ovih radova postignuta je baš ovdje maksimalna slikovitost i harmonija linija i oblika, koju još treba dopuniti izgradnjom krova sa vidikovcem na kuli (sl. 24).

B r a n i č - k u l a

O promjenama na ovome objektu bilo je već govora, Turci nisu ovdje ništa dozidivali ni pregrađivali, osim što su — nakon obaranja srednjovjekovnog donžona — nasuli prizemni dio i tako dobili plato za tabiju. Stoga je ovaj objekat, koliko se sačuvao, tretiran kao ruševina iz srednjeg vijeka i kao takav konzerviran (sl. 3 i 25).

Pošto je objekat potpuno otkopan, obnovljen mu je dobar dio oplata u temeljima poligona, koji su se sa dvorišne strane bili sačuvali do visine od 0,50 do 1,30 m. Istočni, viši dio, koji je služio kao prsobran tabije, konzerviran je kao ruina, što djeluje impresivnije, slikovitije i autentičnije. Da bi se akcentirala linija donžona i izvukla iz mase istočnog zida-bedema, objekat donžona je povišen za nekih 40 cm. Otkopan je i konzerviran prostor tamnice i spremišta u temeljima kule, koji su — po srednjovjekovnom običaju — fundirani na živom stijeni (sl. 5). Obnovljena su i uz pomoć jakih željeznih traverza (koje su zamaskirane) učvršćena oba otvora za bombe (sl. 5a). Rekon-

Sl. 22 Ruševina kapi-kule sa dvorišne strane.

struiran je i prozorčić na tamnici. Obnovljeno je i stepenište između donžona i susjednog kazamata (sl. 26).

V e l i k i k a z a m a t

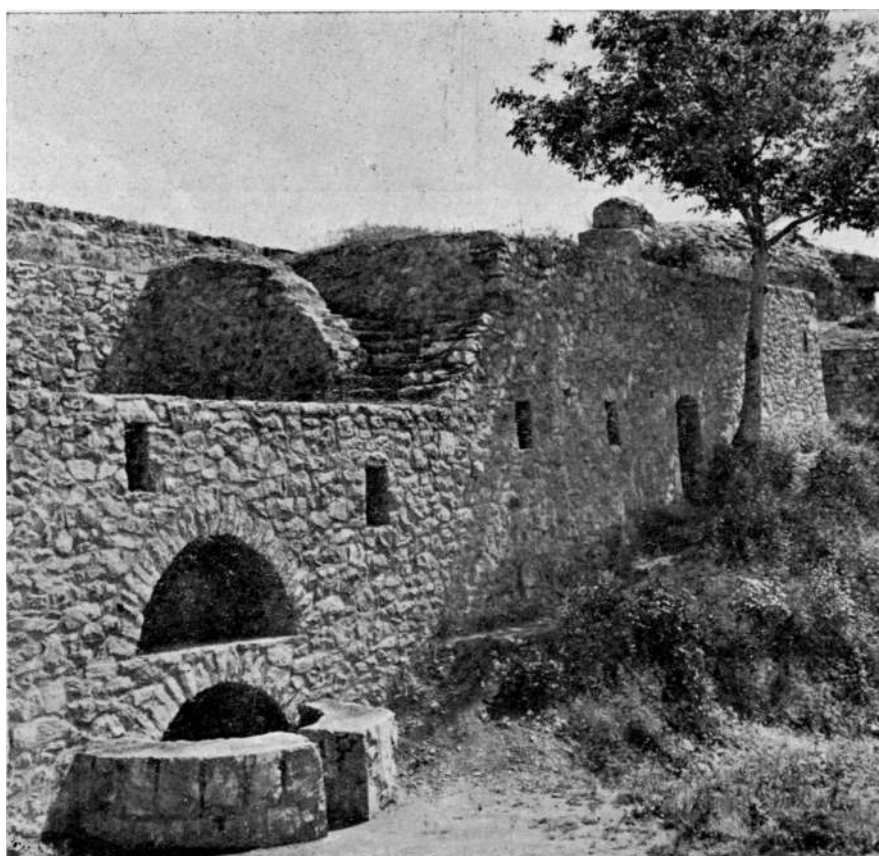
Ovaj veliki objekat iz kraja XVII v. (dug 10,30, širok 3,00,1 visok 3,15 m) bio je sav zarastao u vegetaciju i zasut u šut. Veći dio oplata bio je otpao (sl. 3). Na svodu je nastala velika havarija jer je palo oko 10 m² svoda (sl. 27). Do toga je došlo zato što je u istočnom bedemu, na kojem je bio fundiran zid kazamata, nastala velika šupljina tako da se bedem držao samo na vanjskoj oplati.

Sl. 23 Kapi-kula sa dvorišne strane nakon obnove.

Sl. 24 Ansambl uz južnu kulu
poslije zahvata.

Sl. 25 Pogled na veliki kazamat na-
kon obnove. Gore (u sredini) je ste-
penište porušenog »trijema« (str. 82).

Sl. 26 Tamnica i otvor za osvjetljavanje tamnice na donžonu. U sredini bedema se vidi južna topovska strijelnica («Kanonenscharte»).

Teško oštećeni objekat potpuno je konsolidiran. Najprije je špar-betonom nabijena havarija u bedemu, a zatim (na jakoj betonskoj ploči) obnovljen porušeni zid kazamata, te restauriran svod. Vanjsko lice građevine obnovljeno je kamenom iz ruševine da se sačuva patina starine. Kazamat je na vrhu završen ravno do originalne visine sa nasipom koji nije mijenjan. Sve perforacije u zidu prema dvorištu, vrata i tri prozora, restaurirani su tačno prema elementima koji su utvrđeni na objektu/Ukupno je ozidano preko 40 m³ novoga zida (sl. 25).

Ansambl oko cisterne

U uglu između sjeverne kule i gore opisanog kazamata bio je krajem XVII v. sagrađen još jedan, nešto manji kazamat (dug 7 m), koji je

vjerojatno korišten za barutanu. Zbog tjesnoće prostora bio je izgrađen preko same cisterne, tako da mu je pod ležao na svodu cisterne, izvedenom u obliku polukalote. Kazamat je početkom XX v. još stajao, ali je sada porušen. Djelomično se sačuvao samo teško oštećeni prednji zid (sl. 3).

Pošto je šut uklonjen i ruina raščišćena, vjerno je obnovljen prednji zid sa nišom, koja je rastećivala polusvod cisterne i ujedno služila kao ostava za sudove. Zid je restauriran do oslonca svoda (sl. 28). Istočni zid kazamata potpuno je obnovljen i uređen kao banket uz istočni bedem. U jakom zidu koji dijeli ova dva kazamata, bio je uzidan »tjesni trijem« sa stepenicama kojima se moglo izaći na kazamate i bedem.^{92a} Sada je taj trijem

^{92a} TRUHELKA, cit. dj., str. 83 i slika na str. 84.

porušen. U šutu su otkopane stepenice trijema i konzervirane (sl. 25).

Cisterna je bila potpuno zatrpana.⁹³ Osim kamena i šuta, iz nje je izvađeno oko 60 manjih topovskih kugli od željeza i raznih drugih predmeta od gvožđa iz novijeg doba. Zidovi su bili dobro sačuvani, pa su donji srednjovjekovni dijelovi od sedre samo pokrpani, a gornji kameni dio sa polukalom obnovljen. Da se pogledu ne bi zaklonila polukala svoda, oko cisterne je ozidana niska ograda. Time je dobiven privlačan kutak, oživljen šupljinama u zidu, nišom i svodom (sl. 28).

Sjeverna (Kapetanova) kula

Na ovom šestostranom objektu, visokom preko deset metara, obnovljena je oplata vanjskog zida od strane obora i dograđen obrušeni dio u visini puškarnica. Kula je nastala adaptacijom ugla srednjovjekovnog bedema — iznutra je prigraden zid — a kasnije je još prizemni dio zasut zemljom i čitav objekat, do pod puškarnice, ojačan iznutra prstenom, debelim 1,20 m, čime je povećana otpornost građevine prema topovskoj vatri. Iznad ovog ojačanja zid-prosobran je deo samo 0,85 m (izgleda da je to debljina bedema srednjovjekovnog burga!) i perforiran nizom puškarnica koje su restaurirane. Rekonstruiran je i ulaz u kulu sa istočne nog bedema, a ovaj u dvorištu, do kazamata, uređen. Uz kulu, iznad malog bastiona, sačuvao se dio zapadnog bedema srednjovjekovnog grada, visok oko 8, a širok samo 0,85 metara (sl. 29). Još kr. XIX v. kula je bila pokrivena niskim segmentnim krovom, (sl. 16). Programom konzervacije ne predviđa se obnova krova.

U sondi, koja je iskopana u kuli, u nasipu, otkopano je desetak kamenih kugli (kalibra 120, 100 i 90 mm). Iskop se morao obustaviti jer se u ojačanju zida pojavila veća havarija. Nasip je dubok više od tri metra. Kula je po svoj prilici nasuta u prvoj fazi adaptacije. U isto vrijeme treba datirati i izgradnju unutarnjeg zida.

Objekat 5 (tabija)

Objekat je izgrađen u isto vrijeme kad i zapadni podzid i s njim sačinjava jedinstvenu cjelinu. Bio je potpuno zatrpan, pa se za nj dosad nije znalo. Ovaj (nepravilni) bastion mogao je da primi samo jedno oruđe. Vanjski su mu zidovi ojačani (do 2,00 m) pa je očito da mu je bio zadatak zaštita novopodignute ulazne kapije. Objekat nije obnovljen do potrebne visine, a završen je ravnom krunom, što može biti samo privremeno rješenje. Izgradnjom kruništa na njegovoj sadašnjoj visini dobio bi se vrlo efektan detalj, a posjetio bi bili zaštićeni (sl. 4 i 29).

Sl. 27 Havarija na svodu velikog kazamata.

Zapadni podzid

Kako smo vidjeli, zapadni podzid je nastao u drugoj fazi kao potreba da se grad prilagodi artijerijskoj koncepciji. U nižim, dijelovima širok je oko 1,80, a pri vrhu samo 1,00 m. Gornji, slobodni dio, koji je kao prsobran zatvarao dvorište, sasvim je porušen pa mu se ne zna izgled i visina. Ipak se može sa velikom vjerojatnošću pretpostavljati da je imao otvore za topovska oruđa, kao što je to npr. slučaj sa nešto mladim Srebrenikom na Tinji.

Dobrim dijelom bila je otpala oplata, a bila su potrebna i veća obrušavanja istruljelog zida, u kojem se nataložio humus i razvila bujna vegetacija, koja je korijenjem teško oštetila tkivo zida (sl. 20). Podzid je obnovljen kamenom iz ruševine i usklađen sa starim zidom. Uz sjeverni zid kapi-kule iz konstruktivnih razloga ojačan je kontrafor. Pri vrhu je podzid završen ravnim parapetom (debljine 0,60 m), sa izrezima, čime se htjelo naglasiti da nije završen (sl. 21 i 29).

Istočni bedem

Ovaj dio gradske arhitekture bio je najviše izložen ne samo neprijateljskoj vatri nego i atmosferskim uticajima. Stoga su na njegovu platnu vidljive mnoge zakrpe i popravci na svim dijelovima, tako da se teško može pratiti struktura. U bedem su organski uklopljene obje kule i donžon, što svakako predstavlja srednjovjekovnu osnovu grada, koja je kroz šest stoljeća doživjela razne havarije. Na vanjskom licu konzervirane su brojne breže, a na mjestima gdje su veća stabla (dud i maki) pokrenula veću masu zida bedem je konsolidiran. Sa unutarnje strane popravljeni su prsobrani i banket i uređeni vertikalni ispusti za vodu

⁹³ Truhelka je u svom tlocrtu starog grada Maglaja (o. c, str. 84) cisternu nacrtao na krivo mjesto, uz veliki kazamat. Cisterna u stvari leži ispod manjeg kazamata do sjeverne kule.

na banketima. Prsobrani i banket podignuti su do originalne visine, kakva im je data vjerojatno poč. XVIII v., dok je srednjovjekovni bedem bio nešto viši (sl. 3, 24, 25, 26 i 28).

Najveći posao na ovome bedemu izveden je pod sjevernom kulom. Tu je tokom vremena potpuno istrunula stijena (na dužini do 15 m), na kojoj je bedem fundiran, tako da je temelj bedema bio podlokan i stršio iznad stijene. Za sanaciju ovoga mjesta ozidan je jaki kontrafor (podzid) i u nj uzdano 25 m³ zida.

Osim opisanih zahvata na konzervaciji i obnovi zidnih masa (ugrađeno je svega 722 m³ novoga zida), izvedeni su i mnogi drugi radovi. Dersovane su sve zidne plohe unutar grada (2039 m² zida), ostalo je da se dersuju samo vanjske strane kula, istočnog bedema i predziđa. Iskopano je 617 m⁸ zemlje, što je omogućilo da se raskrče ruševine i detaljno istraže elementi arhitekture u razvoju grada. Pošto su se radovi izvodili na visokim objektima, podignuto je preko 900 m² teških i montažnih skela. Da bi se posjetiocima omogućilo ugodnije kretanje po gradu, obnovljeno je 114 m stepenica. Uklonjena je vegetacija koja je ugrožavala zidove, kanalizirane drenažne vode i obavljeni drugi brojni poslovi. Kroz sedam mjeseci rada (12. VII do 6. X 1962. i 15. V do 15. IX 1963. g.) u potpunosti je saniran čitav grad. Za sve radove je utrošeno nešto preko 16,000.000. - dinara, Time su

završeni poslovi iz prve etape koja je obuhvatila konzervaciju grada.⁹⁴

Restauracija branič-kule

U drugoj etapi potrebno je da se grad adaptira za savremene potrebe. Stoga je potrebno da se ide na izvjesne rekonstrukcije i restauracije. Neki od ovih zahvata nužno su povezani uz samu konzervaciju objekata, dok bi drugi doprinijeli većoj atraktivnosti spomenika.

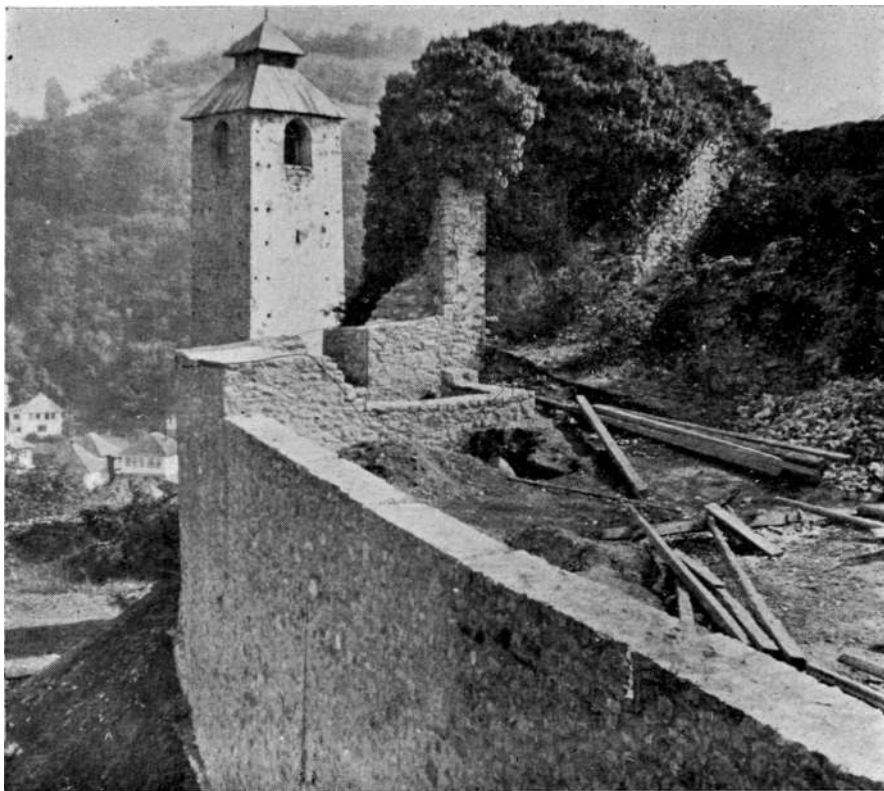
Restauracijom donžona postigla bi se impresivna privlačnost, a dinamikom ritma njegove gornje konture razbila sadašnja razvučenost (sl. 31). Objekat bi se mogao vanredno iskoristiti u turističke svrhe. Restauracija branič-kule ne bi bila ni teška (poznati su svi elementi, postoje brojne analogije kako na našem tako i na srednjoevropskom prostoru) ni skupa stvar. U Evropi se danas restauriraju s uspjehom čitavi gradovi, a ne samo pojedine zgrade i njihovi dijelovi.

Postavljanjem krova na južnu kulu dobio bi se još jedan privlačan objekat sa vidikovcem i malom kafanom. Sa ove kule otvara se upravo fantastičan pogled na slikovitu i pitomu dolinu Bosne i susjedne brežuljke na lijevoj obali rijeke.

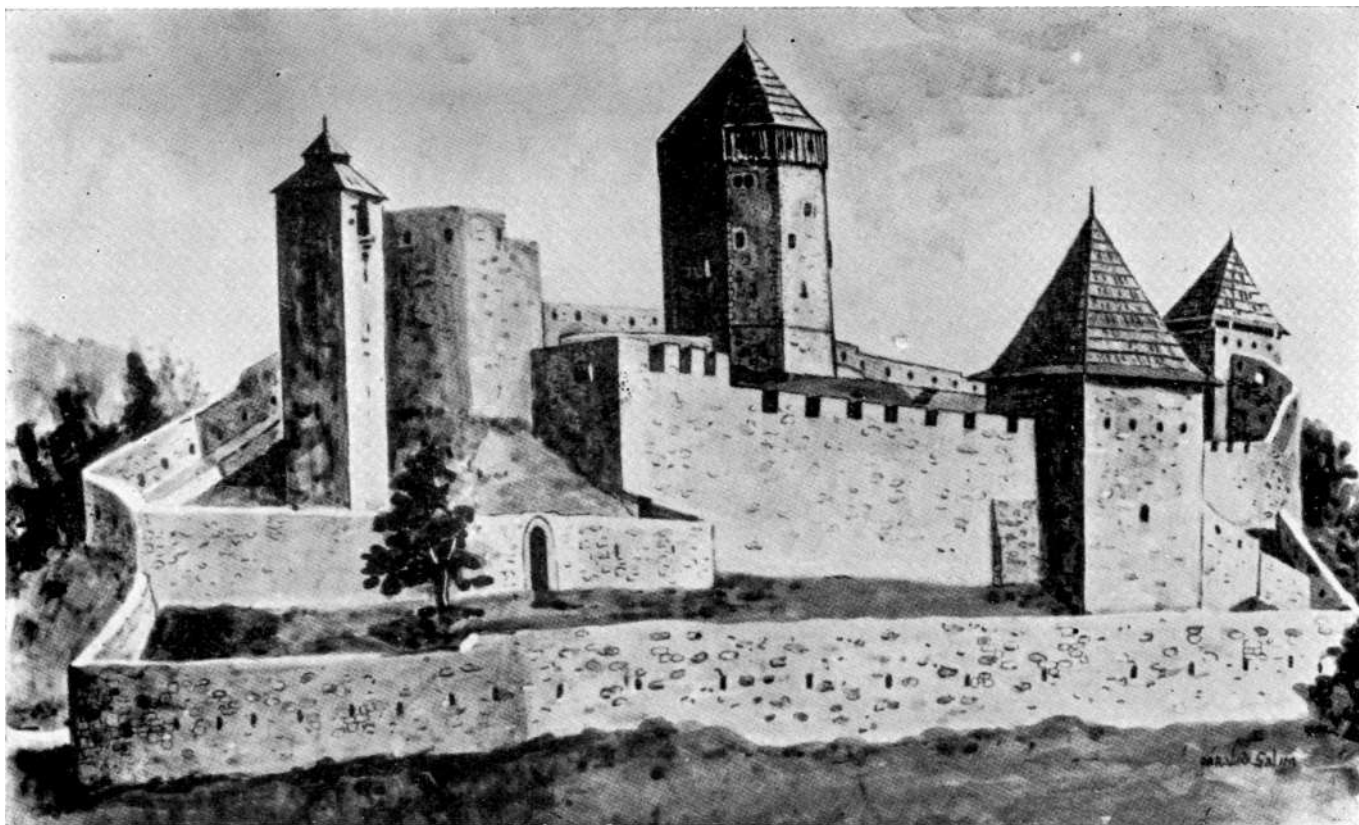
⁹⁴ Dokumentacija o istraživačkim i konzervatorskim radovima na starom gradu Maglaju nalazi se u Zavodu za zaštitu spomenika kulture SR BiH u Sarajevu pod brojevima 03-1388/62 i 05-936/63.

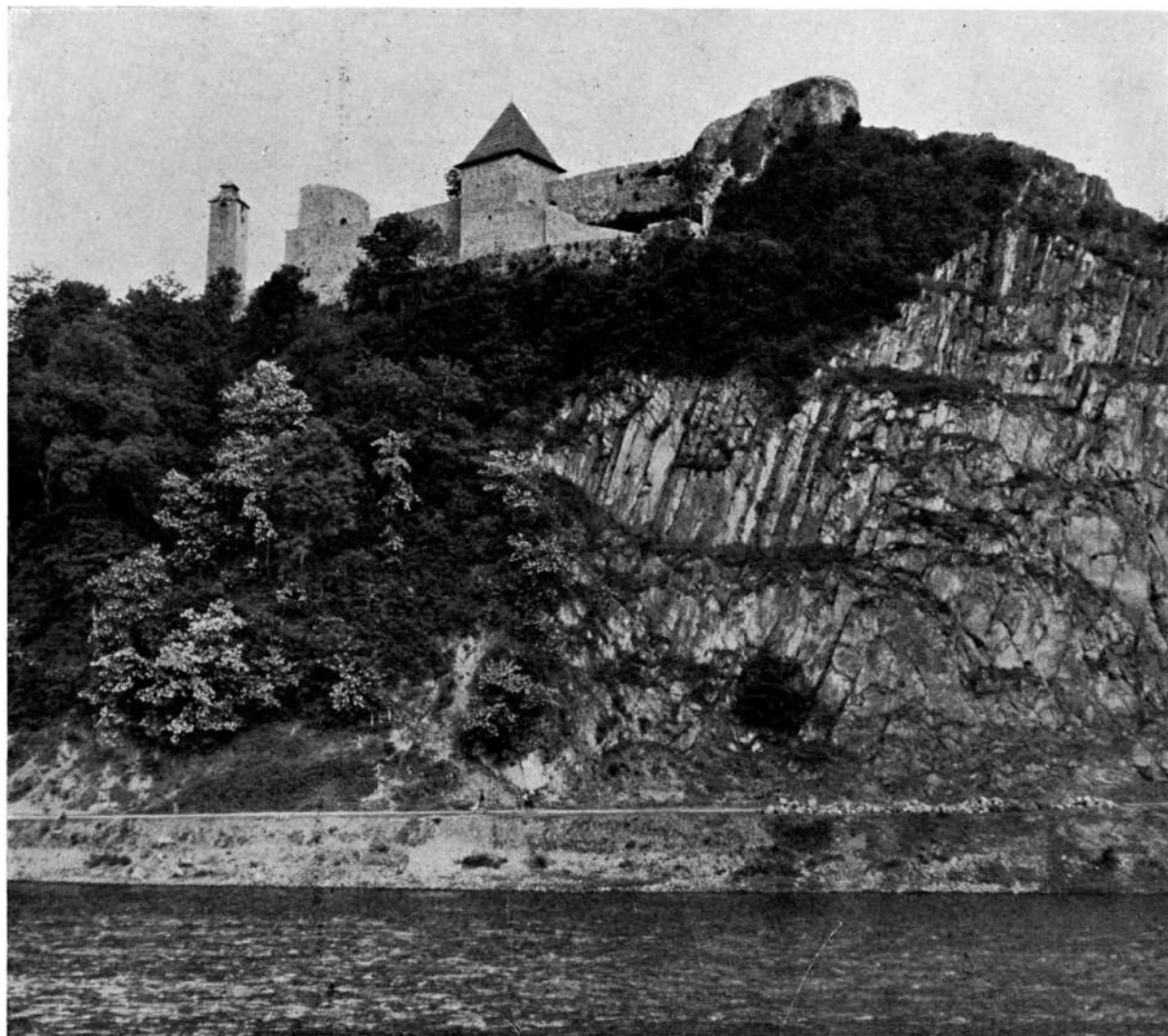
Sl. 28 Ansambl oko cisterne — sa sjevernom kulom.
Lijevo se vidi sat-kula.

Sl. 29 Sjeverni bastion i kula sa srednjovjekovnim (kontrolnim) zidom, nakon obnove.

Sl. 30 Zamišljeni izgled grada nakon restauratorskog zahvata na branič-kuli i južnoj kuli — u drugoj fazi. Grad više ne može dobiti izgled srednjovjekovnog burga, jer je izmijenio tlocrt pregradnjama u XVII vijeku.

Sl. 31 Pogled na Maglaj sa zapadne strane — sa lijeve obale Bosne.

Vrlo efektan detalj dao bi se postići i na bastionu uz zapadni podzid izgradnjom kruništa (sl. 30).

Ozelenjavanjem unutrašnjih površina, postavljanjem klupa i potrebnih ograda zbog sigurnosti posjetilaca, osvjetljavanjem unutrašnjosti grada i njegovih vanjskih masa, zatim izgradnjom udobnijeg prilaza gradu i drugim manjim zahvatima, grad bi dobio sve uslove da postane vrlo privlačan objekat ne samo za građane Maglaja nego i za strance. Objekti kazamata, kula i tabija dadu se lijepo urediti za potrebe ugostiteljstva, a dvorište za večernje priredbe. U oboru bi se mogao u odgovarajućem stilu podići i novi, manji objekat, ako bi to bilo potrebno. U vezi sa bilo kojom namjenom po-

trebno je da se uredi higijenski zahod negdje iza Halenskih vrata (gdje je sudeći po nazivu i ranije bio).

Ali, prije svega je potrebno da se u gradu postavi čuvar i uvede nadzor. Bilo bi, za početak, najbolje da se na gradu otvori mala bosanska kafana a njezin personal da vodi brigu o održavanju grada i vladanju posjetilaca. Ako grad ostane bez čuvara i određene namjene, odnosno ako se u grad ne vrate ljudi, grad je unaprijed osuđen na propadanje.

Sa malo sredstava grad bi mogao za Maglaj postati koristan objekat, a za cijelu zemlju privlačan spomenik, na tako frekventnom putu kao što je dolina Bosne.

RESEARCHES AND WORK ON CONSERVATION
OF THE OLD CITY OF MAGLAJ

The old city of Maglaj in the river Bosna valley is an authentic mediaeval town. It was built on the left bank of the river, which was, regarding the conditions of the time, a dominant position. Keeping step with time, this city gradually adapted itself to the ever-increasing gun fire (during 17th and 18th centuries), and finally was transformed into an artillery fortification. During Turkish period the city got its present-day appearance but lost its strategic significance, and having lost it, was abandoned in 1878.

Abandoned by men and left to the destroying influence of time, the city was slowly going to ruin. The corrosive action of plants quickened the destruction of already rotten ramparts and towers. Therefore considerably important operations were performed during 1962 and 1963 in order to conserve in the first phase the most damaged objects. Together with the execution of work on conservation, the city (which is, as historical monument, under the state protection) was examined from the aspect of its history and archaeology. Narrative sources do not abound in informations about the city, and even when there are some, they are of a comparatively later date.

The city is mentioned for the first time 16. IX 1408, in a charter of the Hungarian-Croatian king Sigismund, during the war between Sigismund and the Bosnians. At that time this Bosnian city was temporarily in possession of the Hungarian army. Systematic archaeological excavations showed that the city arose by the end of the 14th century, during successful wars Bosnian king Tvrtko fought against Hungary (in Croatia) after the death of the Hungarian-Croatian king Ljudevit I. Neither the remains of the pre-historic Illyrian settlement (Walburg) nor the early mediaeval fortification have been found at this place. If there existed in 12th and 13th centuries a supposed fortified parish (Fluchtburg), it was replaced in the late 14th century by the new and stronger edifice which is mentioned for the first time in 1408.

This edifice represents a more developed type of a city with a protective tower (Beggfrit) and high bastions flanked at the south corner by a smaller tower (Eckturn), which probably served to protect a dwelling (Palas). The entrance gate was built into the west bastion, and has essentially retained its mediaeval form till now. The ground scheme of the mediaeval city is represented on the picture No 4. The 15th century city of Maglaj gives impression of a late Gothic city but without its ornaments and comfort, and without that picturesqueness which is cha-

racteristic of western Gothic cities. It is still dominated by the massive protective tower.

Besides a considerable amount of Slavic ceramics (which, in author's opinion, dates from 13th to 15th centuries), there has been dug up a depot of six mediaeval helmets from 14th century in the course of archaeological excavations; the helmets belong to the so called Kesselhaube type (pictures 8 and 9). An important discovery is also a small bombard made of cast iron and dating at the latest from the second quarter of 15th century (pictures 10 and 11). Furthermore, two specimens of some mediaeval weapon, probably tenons for throwing burning tow (Pechlarize), have been discovered (picture 13). All these mediaeval finds have been dug up at the depth of about 2 meters, under the layer of Turkish dike, in the town's yard.

The Turks made alterations in the city construction adapting it to the new artillery demands. They pulled down the protective tower and transformed it into a smaller irregular bastion. The east rampart was lowered; the west one was pulled down and its material was used for building the big west supporting wall with a smaller bastion at the north corner. The interior wall was built as an annex to the north tower, which was thus adapted for protection of the main gate. The »Kapi-kula« (Thorturm) was also built as an annex above the entrance to the town's yard. These changes were performed in the first half of 17th century. By the end of 17th century the Turks built three massive casemates and a »kapi-kula«, and by the beginning of 18th century a vestibule (Zwinger) and a stock-yard. Thus the fortification got its definitive shape (picture 17).

Concluding the first chapter the author gives a brief survey of the development of the settlement of Maglaj; valuable data concerning this development have been found on engravings from the time of the raid of Prince Eugene of Savoy on Sarajevo, in 1697.

In the second part of the article, the author informs about the work on conservation of individual objects of the town. First he discusses the fundamental attitude, and then the operations performed on individual objects. In the conclusion he gives suggestions for the restoration of the protective and south towers and other objects in the town, which would make it accessible to tourism.

All researches and work on conservation of this old city were organized and executed by the Institute for the Protection of Monuments of Culture of SR B&H, under the author's guidance.